

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI: 13

ERZURUM 1997

DINLER TARİHİ LİTERATÜRÜ

Yrd. Doç.Dr.Ali Rafet ÖSKAN

Bu çalışmamız Dinler Tarihi Literatürü denemesi mahiyetindedir. Çünkü böyle bir çalışma tek kişinin kolayca altından kalkamayacağı ölçüde geniş kapsamlı olup, uzun zamana ihtiyaç göstermektedir. Ancak Dinler Tarihi sahasında uzmanlaşmış olan kişilerin oluşturacağı bir komite tarafından yapılacak olan bir çalışma gerçek anlamda Dinler Tarihi Literatürünü ihtiva edebilir. Böylelikle zaman tasarrufu da sağlanmış olarak, okuyucuya hem daha muhtevalı ve seviyeli, hem de daha faydalı bilgiler ulaştırılabilir. Temennimiz en kısa zamanda batıda olduğu gibi ülkemizde de bu gibi komisyon çalışmalarına başlanılarak bu sahadaki boşluğun doldurulmasıdır.

Biz bu çalışmayı, Geçmişin Dinleri ve Yaşayan Dinler olmak üzere iki bölümde ele almayı uygun bulduk. İlk bölümde geçmişin dinleri ile ilgili literatürler, ikinci bölümde ise yaşayan dinlerle ilgili literatürler işlenecektir. Ancak özellikle ilk bölümde geçmişin bütün dinleri ele alınmayıp, sadece önemli olarak gördüğümüz bazı dinlere yer verilecektir.

I. BÖLÜM

GEÇMİŞİN DİNLERİ

A. Eski Mısır Dini

Antik Mısır dini hakkında yazılmış çok eser vardır. Nitekim bu eserlerin önemlilerinden bazıları aşağıda incelenecektir.

Mısır dinini çok iyi bir şekilde tanıtan ve ilmi seviyesi yüksek olan bir eser Adolf Erman'ın, **Aegypten und Aegyptischen Leben im Altertum (Tübingen, Verlag von J.C.B. Mohr, 1923)** adlı kitabıdır. Yirmiiki bölümden oluşan bu eserde Mısır dini ve tarihi üzerinde oldukça geniş bilgiler bulunmaktadır.

Jan Bergman'ın **Ich bin Isis (Upsala, 1968)** adlı Almanca yazılmış kitabında, Mısır'ın önemli tanrı ve tanrıçaları tanıtılmaktadır. Mısır'ın milli ilahi İsis'den geniş bir şekilde bahsedilmesi ve İsis-Öziris yazmalarının orijinal parçalarının bir kısmına yer verilmesi hasebiyle bu kitap zikre değer eserler arasında kabul edilmektedir.

Alman Dinler Tarihçilerinden olan Prof. Dr. Helmuth von Glasenapp'ın, **Die Nichtchristlichen Religionen (Frankfurt, Fischer Büherie, 1957)** adlı eserinde Mısır dini hakkında önemli bilgiler verilmektedir.

Bir diğer Alman Dinler Tarihçisi Friedrich Heiler'in **Die Religionen der Menschheit 4. Auflage von Kurt Goldammer, (Stuttgart, Philipp Reclam jun., 1982)** adlı eserinin 103-116. sayfaları Mısır dinine yer vermektedir. Bu yazı Prof. Dr. Günter Lanczkowski tarafından kaleme alınmıştır. Burada eski Mısır dini hakkında faydalı bilgiler verilmektedir.

Prof. Dr. Günter Lanczkowski'nin **Geschichte der Religionen (Hamburg, Fischer Taschenbuch Verlag, 1977)** adıyla genel Dinler Tarihi olarak kaleme alınmış olan bu eserinde de Mısır dini hakkında seviyeli bilgiler bulunmaktadır.

The Cambridge Ancient History, Vollume II, Part 1, The Midle East and The Aegean Religion, C. 1800-1330 B.C., Part II, C. 1330-1000 B.c., At The University Press, Cambridge, 1973 adlı 12 ciltlik tarih kitabının ilk iki cildi de dinlerden bahsetmektedir. Birinci kısımda bazı dinlerin yanısıra Mısır dinine de yer verilmektedir.

Meşhur bilim adamı Prof. Dr. Gustav Mehsching'in **Algemeine Religionsgeschichte (Heidelberg, Quelle und Meyer GmbH, 1949)** adlı eserinde Mısır'ın eski dini hakkında bilgiler verilmektedir.

Eberhard Otto'nun **Die Religion der Alten Agypter (Leiden, E.J. Brill, 1964)** adlı küçük hacimli eseri de eski Mısırlıların dini hakkında genel hatlarıyla bilgi vermesi hasebiyle zikre değer kabul edilmektedir.

Ülkemizde yazılmış olan bazı Dinler Tarihi kitaplarında da eski Mısır dini hakkında bilgiler bulmak mümkündür. Ömer Rıza Doğrul'un **Yeryüzündeki Dinler Tarini, 3. baskı, (İstanbul, Ceylan Yayınları Matbaası, 1963)** adlı eserinin 36-56. sayfaları eski Mısır dinine ayrılmıştır. Burada, hayvanlara ibadet, ilâh ve kahinler, ilâh birliği gibi konulara yer verilmektedir.

Prof. Dr. H.G. Yurdaydın ve Doç. Dr. Mehmet Dağ'ın **Dinler Tarihi (Ankara, Gündüz Matbaası, 1978)** adlı eserinin 59-71. sayfalarında eski Mısır dini hakkında bilgi vardır.

Doç. Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu'nun **Başlangıçtan, Günümüze Dinler Tarihi (İstanbul, Bayrak Yayıncılık-Matbaacılık Koll, Şti., 1983)** adlı eserinde de eski Mısır Dini Literatürü , Kâinat tasavvurları , ilâhlar ve üstün kuvvetler , Firavun ve Rahipler hakkında kıymetli bilgiler verilmektedir.

Bu dinle ilgili önemli sayılabilecek bir makale de Dr. F. Kınal tarafından yazılmıştır. **Mısır'ın Amerna Çağında Önasya Münasebetleri , Cilt II, Sayı 1 (Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1943), 99-106.**

Samuel A.B. Mercer'in **The Religion of Ancient Egypt (London, Luzac, 1949)** adlı eseri de iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde tanrıların tanıtımına, ilâhların araştırılmasına yer verirken, ikinci bölümde ise inançların ve pratiklerin farklı düzeylerine yer vermektedir.

Mısır dinini İngilizce olarak ele alan eserlerden biri de Rudolf Anthes'in **Mythology of Ancient Egypt in Samuel N. Kramer, ed. Mythologies of the Ancient Word (Garden City, Doubleday, 1961)** adlı eseridir.

B. Eski Yunan ve Roma Dini

Batıda özellikle Eski Yunan ve Roma dini hakkında pek çok eser yazılmış olduğu muhakkaktır. Biz bunlardan önemli gördüğümüz bir kaçını vermekle yetineceğiz.

Batıda, klasikleri veya diğerlerini okuyanlar için Herbert J. Rose'un Yunan ve Roma Dinine Giriş'lerinin okunması batılı ilim çevrelerince yüksek oranda istenmektedir. Bu eserlerde Rose, konu ve maddelerini ileri seviyedeki öğrenciler için seçmiştir. Akıcı bir dille kaleme alınmış olan bu eserleri ; **Ancient Greek Religion (London, Hutchinson's University Library, 1946)** ve **Ancient Roma Religion (London, Hutchinson's University Library, 1948)** isimleriyle iki orijinal kitap halinde yayınlanmıştır. Rose, geçmişteki tarihî gelişmenin önemli konularında söz sahibidir ve o, sonraları eski dinin kalıntılarıyla da ilgilenmiştir. Rose, Yunan ve Roma kültür tabiatları arasındaki ve sonraki antik bir kültür şeklinin birbirlerine olan tesirini yansıtan altı sayfalık bir önsözle tamamı , önceki iki eserin hacminden daha fazla olan **Religion in Grece and Rome (New York, Harper Brothers, 1959)** başlığı altında yeniden yayınlanmıştır.

Herman Bengtson'un **Introduction to Ancient History (Berkeley, Univ. of California Press, 1970)** adlı el kitabı zikre değerdir. Bu kitap

İngilizce'ye tercüme edilmeden önce öğrenciler için bir el kitabı şeklinde bir kaç defa Almanca olarak basılmıştır.

Hanedanlar, tarihler ve başlıca politik olaylar için uygun bir kaynak, Willian Langer 'in **An Encyclopedia of Word History, 5th. ed. (Boston, Houghton Mifflin, 1972)** adlı eseridir.

Klasik çalışmalar için en geniş ansiklopedi ise Georg Wissowa'nın **Paulys Real-Encyclopadie der klassischen Altertumswissenschaft, 34 vols. (Stuttgart, J.B.Metzlerscher Alfred Druckenmüller, 1894-1972)** eseridir.

Antik Mısır diniyle ilgili olarak yapılan Bibliyografik bir çalışma ise, J(ohn) A. Nairn'in **Clasical Hand List, 3rd ed. (Oxford, B.H. Blackwell, 1953)** adlı eseridir.

Bunların dışında Yunan diniyle ilgili olarak yapılmış olan en ciddi şalışmalardan birisi Martin P. Nilson'un **Geschichte der Griechischen Religion, 2 vols. (München, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1974)** adlı eseridir. İki ciltlik bu eserin ilk bölümünde Yunan dininin temelleri incelenirken, ikinci bölümde tarih öncesi dönem ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde tarih öncesi dönem incelenmektedir. Dördüncü bölümde de arkaik dönem incelenmektedir. Son bölümde ise yüksek klasik dönem ele alınmaktadır. İkinci cildi ise iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Helenistik dönem incelenmektedir. Burada; Helenik dünyası, eski Yunan şehirlerinin dini ele alınırken, ikinci bölümde ise Roma dönemi, Yunan ve Roma dünyası , Yunan kültü, inanç, senkretizm gibi ana konular ele alınmaktadır. Seviyeli ve kapsamlı olan bu eser özellikle Yunan ve Roma dinleri için başvurulacak temel bir kaynak görünümündedir.

Roma diniyle ilgili önemli bir eser de Kurt Latte tarafından ele alınmıştır. **Römische Religionsgeschichte, 2. Auflage, (München, C.B.**

Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1967.) Ondört bölümlük bu eser Roma dinin bütün yönleriyle ele almaktadır. Roma diniyle ingilenecek olanların bu kitaptan çok faydalanacağı muhakkaktır.

Mitolojik tarzda kaleme alınmış olan eserlerden biri de Alexander S. Murray'ın **Manuel of Mythology (New York, Tudor Publisching Company, 1954)** adlı kitabıdır. Bu kitapta diğer bazı dinlerin yanısıra Yunan ve Roma mitolojileri de ele alınmaktadır.

Bunların dışında genel olarak yazılmış olan Dinler Tarihi eserlerinin bazılarında Yunan ve Roma dinlerinin de ele alındığı görülmektedir. Bu eserlerde bu dinler hakkında önemli bilgiler bulunduğu aşikârdır. Bunlardan bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür: Prof. Dr. Friedrich Heiler, **Die Religionen Der Menschheit** adlı mezkur eserinin 283-302. sayfaları K. Goldamer tarafından ele alınarak Yunan dini özlü bir şekilde incelenmiştir. Fazla detaylı olmamakla birlikte okuyucuya faydalı olabileceği kanaatindeyiz. Yine bu eserin 309-326. sayfaları aynı yazar tarafından kaleme alınmıştır. Bu dinler hakkında verilen bilgiler tatminkardır.

Prof. Dr. Günter Laczkowski'nin, **Geschichte der Religionen** adlı kitabında da Yunan ve Roma dini hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Felicien Challaye'nin **Dinler Tarihi** adlı eserinin 150-168. sayfalarında Yunan ve Roma diniyle ilgili önemli bilgiler verilmektedir.

Yine **The Cambridge Ancient History, Voll II, Part 1, The Middle East and The Aegean Religion, C.1800-1330 B.C., Third Ed. (Cambridge, Atk The Univ. Press, 1973)** adlı 12 ciltlik eserin ilk cildinin birinci kısmında Yunan dininden detaylı bir şekilde bahsedilmektedir.

Türkçe olarak yazılmış olan Dinler Tarihi kitaplarından Prof. Dr. H.G. Yurdaydın ve M. Dağ'ın Dinler Tarihi'nin 72-87. sayfaları Yunan, 88-93. sayfaları da Roma dinine ayrılmıştır.

Bu konuyla ilgili makaleler de şunlardır: Zafer Taşhoğlu, "**Diyanisos Diri vi Tragedia**" İ.Ü.E.F.D., No 9, **Felsefe Arkivi (VII-IX)**, (Temmuz-Eylül) ; Prof.Dr. Mehmet Karasan, "**Yunan Düşüncesinde Din İlmî Denemeleri**" A.Ü.İ.F.D. Sayı 4; Azra Erhat, "**Zeus**" **Folklor**, 2516/18), 8/10, 1970, s. 4-8; Ömer Çarpar, "**Anadolu'da Kybele Tapınağı**" A.Ü.D.T.C.F.D., Cilt XXIX , Sayı 1-4, Ocak-Haziran 1971, Temmuz-Ağustos, 1978, s. 191, 210 ; Ömer Çarpar'ın "**Roma Tarihinde Manga Mater (Kybele) Tapınımı**" adlı makalesi de yine bir önceki derginin aynı sayısının 167-190. sayfaları arasında yer almaktadır.

C. Eski Arabistan Dini

Diğer bölgelerde olduğu gibi eski Arap Yarımadasında da çeşitli dinler yaşama ve yayılma imkanı bulmuştur. Ancak eski Arabistan dini denince ilk önce akla gelen putperestliktir. Çünkü bu bölgede putperestlik diğer yerlere göre kendini daha fazla hissettirmiştir. Ayrıca İslâm'ın bu bölgede doğmuş olması da buradaki putperestliğin boyutlarını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Bu bakımdan eski Arabistan'ın dini durumunu bize tanıtan en önemli kaynak hiç şüphesiz **Kur'an-ı Kerim**'dir. Kur'an'da bunlar hakkında geniş bilgiler verilmektedir¹.

Arap dini durumu hakkındaki Kur'an'dan sonraki en önemli kaynak ise **Hadislerdir**. Hz. Peygamber , hadislerinde sıkça müşriklerin dinlerinin sapıklığını ifade etmektedir².

¹ Bkz. Bakara, 21, 165, 173, 199; A'raf, 26-28, 31-32, 184-185, 195 ; Yunus, 18; Zümer, 3, 38, 45; En'am, 102; Al-i İmran 151; Maide, 103 ; En-Nisa, 117; en-Nahl, 48, 56; Fussilet, 9; Casiye, 24; Yasin, 78-79; Kâf, 15.

² Bu konuyla ilgili olan bazı hadisler için bkz. Sahih-i Buhari Muhtasarı, II, 297-298; IV, 243-244; VI, 107, 110-113, 123-124, 537-538, XI, 191, 404 ; İbn Kesir, el-Bidaye, II, 191.

Görüldüğü üzere Eski Arapların hakim dini olan putperestlik hakkında İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'an ve Hadisler bize bilgi vermektedir. Bu bölgenin eski dinini ilk olarak bu iki kaynaktan bulmaktayız.

Bundan sonra **İbnü'l-Kelbî, Kitabü'l-Esnam, nşr. Ahmed Zeki Paşa, R.K. Rosenberger'in Alm. çev. den Türkçeye çev. Beyza Düşüngen (Ankara, A.Ü.İ.F. Yayınları, 1969)** isimli kitabında Arap putperestliğini detaylı olarak ele almaktadır. Bu kitapta önemli olan bütün putlar teker teker tanıtılmaktadır. Herbir putun hangi kabileye ait olduğu, kült yerinin nerede bulunduğu, puta nasıl kurban sunulduğu ve tazim edildiği hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Bu bakımdan bu, eski Arabistan dini hakkında en detaylı bilgi veren eserlerin başında gelmektedir.

Bundan sonra sîret tarzında kaleme alınmış eserler de eski Arabistan'ın dini durumu hakkında geniş bilgilir vermektedir. Bunların başında İbn Hışam'ın, **es-Sîretü'n-Nebeviye, I-II, nşr. Mustafa es-Saka/İbrahim el-Ebyarî/A. Hafız Şelibî (Mısır, 1375/1955) trc. Hasan Ege, I-IV, (İstanbul, Kahraman yayınları, 1985)** adlı kitabı gelmektedir. Burada, konular Hz. Adem'den başlayarak Hz. Peygambere kadar gelmektedir. Bu silsile içerisinde İslâm öncesi dini olması hasebiyle eski Arabistan inancı hakkında geniş bilgi verilmektedir.

Bundan sonra et-Taberî'nin **Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülük, I-XIII (Beyrut, Dârü'l-Fıkr, 1987)** isimli kitabı da Arap dini hakkında önemli bilgiler vermektedir.

eş-Şehristânî'nin, **el-Milel ve'n-Nihal, I-II, nşr. M. Seyyid Kilanî (Beyrut, Daru Sa'b, 1406/1986)** adlı iserinin ikinci cildinde az olmakla birlikte çok önemli ve seviyeli bilgiler bulunmaktadır. Özellikle Arap putları hakkında akılcı ve mantıklı yorumlar yapılmaktadır. Bazıların aksine, İsaf ve Naile adlı arap putlarının zina

sonucu taş kesilmiş insanlar olmak yenine, Hübel gibi Kuzey Arabistandan gelmiş olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır.

el-Ezrakî'nin, **Kabe ve Mekke Tarihi, çev Y. Vehbi Yavuz (İstanbul, Feyiz Yayınları, 1974)** adlı eseri ise yine bu konudaki önemli kaynaklardandır. Burada eski Arap dini ve putları hakkında detaylı bilgiler verilmektedir.

Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin Ali el-Mes'ûdî'nin, **Murûcû'z-Zeheb ve Maâdini'l-Cevher, nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid, I-IV (Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1407/1976)** isimli kitabının ikinci cildinde eski Arapların inanç ve ibadetleri hususunda bilgiler bulunmaktadır.

J. Wellhausen'in, **Reste Arabischen Heidentums (Berlin, 2. Auflage, Verlag von Walter de Gruyter Co., 1927)** adlı eseri ise bu konudaki önemli kaynaklardan biridir. Burada eski Arapların putperestlikleri, dinî inanç ve ibadetleri, putların kabilelere göre dağılımı, Mekke'nin Arap putperestliğinin merkezinde oluşu, panayırların önemi, putların tesir gücü vs. gibi pek çok konu hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Ancak putperestlikle ilgili olarak verdiği Kur'an ayetlerinin numaralarında yanlışlıklar bulunmaktadır. Zikri geçen ayetlerin bir kısmının konuyla hiç ilgisi bulunmamaktadır. Fakat buna rağmen yazarın konuya akılcı açıdan yaklaşıyor olması kitabın değerini artırmaktadır.

Ludolf Krehl'in, **Religion der Vorislamischen Araber (Leipzig, Serigsche Buchhandlung, 1863)** isimli kitabı da bu mevzudaki önemli kaynaklardandır. Bu kitapta da arap inancı ve putları detaylı bir şekilde işlenmektedir.

Maria Höfner'in, **Die Vorislamischen Religionen Arabiens (Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1970)** adlı kitabının 233-402. sayfalarında eski Arap inançları ilmi açıdan değerlendirilmektedir.

Eski Arap diniyle ilgili olarak yazılan eserlerin sayısı çoktur. Ancak biz burada sadece önemli olarak gördüklerimizden bazılarını

tanıtmakla yetiniyoruz. Sadece burada zikretmiş olduğumuz az sayıdaki eserin bile bu konudaki araştırmacılara büyük ölçüde rehberlik edeceği kanaatindeyiz.

D. Eski İran Dinleri

Burada, İran'da doğmuş, yayılmış ve tarihe malolduktan sonra da dünya sahnesinden silinmiş olan dinler ele alınacaktır.

1) Mecûsilik

Mecûsilîğin kurucusu Zarath-Ustra (Zerdüş't)'dir. Bu dinin kutsal kitabı ise "**Avesta**" dır. Bu dine Pars ülkesine atfen "**Parsizim**" de denilmektedir ki, bunlar İslâm'dan 12 asır önce kurulmuş olan bu dinin İslâm'dan sonra da küçük kalıntıları yaşatmaya çalışanlardan çoğunluğu oluşturmaktadır ³.

Zerdüştlük (Mecûsilik) hakkında yazılmış olan eserlerden Karl F. Geldner'in, **Die Zoroastrische Religion (DAS AVESTA) , (Tübingen, Verlag J.C.B. Mohr, 1926)** adlı kitabı Zerdüştlüğü en ayrıntılı detayına kadar dile getirmektedir. Burada; Ahura Mazda, Zerdüş'tün misyonu, Ahuna-Vairya ve Ahura-mazda, Ameşa Spenta, Hürmüz, Ehrimen arasındaki kavga, iyi ruhlar vs. hakkında bilgiler verilmektedir.

H. S. Nyberg'in, **Die Religion des Alten Iran, deutsch. H.H. Schaeder, (Leipzig,J.C.Hinsichs Verlag,1938)** 506 sayfadan oluşan geniş hacimli sekiz bölümlük bu eserinde Zerdüştlük hakkında doyurucu, tatminkâr bilgiler verilmektedir. 2,4,5,ve 6. bölümlerde Zerdüştlükten bahsedilmektedir. Burada, genellikle Zerdüş'tün tarihi durumu, Gatha cemaati,Zerdüş'tün işi, teoloji ve eskatoloji gibi konular ele alınmaktadır. Bu eser gerek konularının ilmi seviyesi ve gerekse dilinin akıcılığı açısından önemli bir eserdir.

³ Geniş bilgi için bkz. Sarıkçıoğlu, Ekrem, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, 105-106, Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman, Dinler Tarihi, 76-77.

Zerdüştlük geleneğince çokça itibar görmüş olan dini metinler Gathalardır. Bunlar çoğunluk tarafından bizzat peygamberin kendi ağzından olduğu kabul edilmektedir. Zürdüştlüğün kutsal kitabı hakkında yazılmış olan önemli eserlerden bazıları ise şunlardır:

Dr. Ali Nihat Tarlan'ın, **Zerdüş'tün Gataları (İstanbul, Sühulet Matbaası, 1935)** adlı Farsça'dan tercüme etmiş olduğu eser, Zerdüş'tün şiirlerini, Avesta'nın manzum, lirik parçalarını ihtiva eden Gatalar'ı konu edinmiştir. Burada yazar önsözde Avesta'yı tanıttıktan sonra Zerdüş'te ve Avesta hakkında bilgi vermektedir. Sonra da Avesta'nın 1) Yesna, 2) Vispered, 3) Vendidad, 4) Yest, 5) Herde Avesta'nın beş bölümünü zikrediyor. Bundan sonra Gathalara geçiyor. Ehnud Gat, Uştud Gat, Spentmed Gat, Vohu Hişter Gat ve Vehistvest Gat kısaca tanıtıldıktan sonra bu Gathaları ayrıca geniş bir şekilde zikrediyor.

Fritz Wolf tarafından Almanca'ya tercüme edilmiş olan Avesta, **Die Heiligen Bücher der Parsen (Berlin, 1901)** adlı eser Zerdüştlüğün kutsal kitap literatürü için en önemli kaynaklardan biridir.

Gathalar, Jacques Duchesne Guilemin tarafından **The Hymns of Zarathustra (London, John Murray, 1952)** (Zerdüş'tün İlahileri) adı altında Fransızca'ya tercüme edilmiştir.

Karl F. Geldner, **Avesta Literature, in Avesta Pahlevi, and Ancient Parsian Studies in Honaur of the Late shams-ul-ulama dastur Peshotanji Behramji Sanjana, M.A.Ph.D. (Strasbourg, Karl J., Trübner, 1904), 1-82**, doktora çalışması olarak yazılmış eseri ve Edward W. West'in, **Pahlavi Literature, in Willem Geiner and Ernt Kuhn eds., Grudriss der iranischen Philologie (Strasbourg, Karl J. Trübner, 1885-1905), Vo. II, 77-129** adlı eseri de bu konudaki en önemli literatür kaynakları olarak kabul edilmektedir.

Pehlevi literatürünün anahtar kaynaklarından biri de Robert C. Zehner tarafından kaleme alınan **The Teaching of Magi: A**

Compendium of Zoroastrian Beliefs (London, George Allen Unwin, 1956) adlı eserdir. Zerdüştlüğün bu kutsal metinlerinin tam tercümeleri **Sacred Books of the East (hereafter SBE)**, (Oxford, Clarendon Press, 1879-1910) adlı eserde bulunabilir. Bunlar James Demester ve Lawrence W. West tarafından tercüme edilmiştir. Yalnız bu tercümeler sıkıcı ve adalı bir üslupla yazılmıştır.

Geleneksel ve efsanevi rivayetlerde Zerdüşť figürü A.V. William Jackson tarafından **Zoroaster: The Profet of Ancient Iran** (New York, Colombia Univ. Press, 1898) adıyla yazılan eserde ortaya konmuştur. Burada peygamberin biyografisi diğer keşiflerle ortaya konulmak istenmektedir.

Zerdüşťlük hakkında bilgi veren eserlerden bazıları da şunlardır: Prof. Helmuth von Glasenapp, *Die Nichtchristlichen Religionen*; Friedrich Heiler, *Die Religionen der Menschheit*; Prof. Günter Lanczkowski *Geschichte der Religionen*; Ömer Rıza Doğrul *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*; E. Sarıkçıoğlu *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* ve G.Tümer ve A. Küçük *Dinler Tarihi* adlı eserlerinde Zerdüşťlük hakkında kıymetli bilgiler verilmektedir.

Bu konuyla ilgili olarak yazılmış olan makalelerden bazıları ise şunlardır: Veli Necdet Sünkitay, "**Zerdüşť ve Doktrinleri II-III**" **Türk Mason Dergisi**, İstanbul, 1957; Dr. Hüsnü Aydınır, "**Zerdüşť, Zerdüşťlük ve Büyük Dinlere Etkisi**", **Mason Dergisi**, İstanbul, 1973, s. 33-42; Zeynel Akkoç, "**Azerbaycanlı Zerdüşť'ün Mabetlerinin Tarihi**", **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, İstanbul, 1954, s. 67-73.

Eski İran dinleri ve özellikle de Zerdüşťlük hakkında Batı'da pekçok eserin yazılmış olduğu bir realitedir. Biz bunların hepsini zikredemiyoruz. Zira, mümkün mertebe ulaşabildiğimiz kaynakları tanıtmakla yetiniyoruz.

2) Maniheizm

Biz burada eski İran'ın önemli dinlerinden ikincisi olan Maniheizm üzerinde duracağız. Manilik, İran'da Şapur devletinin hüküm sürdüğü devirde (M. S. 215-278) Mani tarafından ortaya konulan dindir.

3. Asırda Mezopotamya'da yaşamış olan Mani, Gnostik mesajı yaymıştır. Bu da Şeytanın boyunduruğundan kurtulmayı arayan mesajdır. Wilfred C. Smith'in bu konuda yazmış olduğu **"The Meaning and End of Religion (New York, Mac Millian, 1963)** adlı eserinin dördüncü bölümünde Maniheizm'in bizzat din olduğu üzerinde durmaktadır.

J. Hans tarafından yazılan **The Gnostik Religion (2nd Ed. Boston, Beacon Press, 1963)** adlı eserde Mani öğretisi kısa ve özlü şekilde tanıtılmaktadır.

Geo Widengreen, **Mani and Manicheism (London, Widenfield and Nicolson, 1965)** isimli eserinde bu din hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

Almanlar da bu konuda kıymetli eserler yazmışlardır. Alfred Adam'ın, **Texte zum Manichaeismus (Berlin, Walter de Gruyter, 1954)** isimli eseri Maniheizm hakkındaki önemli eserlerdendir. Burada gerek Maniheiz'in kutsal metinleri ve gerekse dini durumları hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır.

Mary Boyce, **Hand Buch der Orientalistik, I Abteilung, IV Band ("Iranistik"), 2. Abschinitz("Literatur") , Lieferung 1 (Leiden, E.J. Brill, 1968), s.67-76**, adlı periyodikin mezkûr bölüm ve sayfalarında bu konuyla ilgili faydalı bilgiler vermektedir.

Prof. Günter Lanczkowski'nin, **Geschichte der Religionen** adlı mezkur eserinde de diğer İran dinlerinin yanısıra Maniheizm hakkında da malumat verilmektedir.

Beşinci yüzyılın sonuna doğru Mani'nin müridlerinden Mazdek'in kurduğu Mazdekizm de eski İran dinlerindendir. Kurucusunun adına izafeten bu dine mazdetçilik de denilir. Mazdek, İranlıların dinlerini istismar ederek havanın, suyun, ateşin bütün insanlarca eşit olarak paylaşıldığı gibi , malların ve mal sayılan kadınların da bütün insanlarca eşit olarak paylaşılması gerektiğini ileri sürmüştür ⁴.

Yukarıda zikrettiğimiz kaynakların bir kısmında Mazdekizm hakkında malumat bulunmaktadır. Özellikle H.S.Nyberg'in ve Prof. Günter Laczkowski'nin mezkur eserlerinde diğer dinlerden olduğu gibi Mazdekizm hakkında oldukça önemli ve seviyeli bilgiler verilmektedir. Ahmet Kahraman, Dinler Tarihi adlı eserinde Mazdekizm hakkında çok kısa tanıtım yazısı bulundurmaktadır. Mehmet Aydın ve Osman Cilacı'nın İmam Hatip Liseleri için yazmış oldukları Dinler Tarihi adlı kitaplarında bu din hakkında bilgi vermektedirler.

E. Eski Türk Dini

İslâm'ı kabul etmeden önce Türkler, çeşitli din ve kültürlerle çevrili bir bölgede yerleşmiş olmaları hasebiyle Budizm, Zerdüştilik, Hristiyanlık, Maniheizm ve Yahudilik gibi dinlerle temas halinde bulunmuşlardır. Türkler bu dinlerden bazılarını din olarak kabul etmiş olmalarına rağmen, bunlardan hiç birini sahip oldukları millî inanç ve gelenekleriyle eş tutmamışlardır⁵.

Kaynaklarda, Ortaasya ve Kuzeyasya'da devlet kurmuş olan Türk boylarının hemen hepsinde tek tanrı inancının (Gök Tanrı) bulunduğu görülmektedir. Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi Türk devletlerinde dinî sistemin merkezinde Gök Tanrı inancı yer almaktadır. Bu inancı göre Gök Tanrı; tektir, ezeli ve ebedidir,

⁴ Bkz. Kahraman, Ahmet, Dinler Tarihi, 78.

⁵ Bkz. Tümer, G.-Küçük, A., 60.

kainatın yaratıcısı ve efendisidir, ve öldürücüdür. O asla görülmez.

Eski Türk diniyle ilgili olarak kaleme alınan en önemli kaynakların başında P. Wilhelm Schmidt'in **der Ursprung der Gottesidee (Münster, Aschendorf Faeche Verlagsbuchhandlung, 1949)** adlı eseri gelmektedir. Bu eserin dokuzuncu cildi Asya'nın göçebe kavimlerine, en eski Türk boylarına, Altay Türklerine, Abakan tatarlarına ayrılmıştır. Burada eski Türk dini hakkında oldukça seviyeli, ölçülü ve detaylı bilgiler verilmektedir. Onuncu cilt ise Mogol, Uygur, Burjat ve Tanguzlara ait Tanrı telakkisini açıklamaktadır. 11. ciltte Yakutları konu edinirken, 12. ciltte ise Asya ve Afrika dinlerinin sentezini yapmaktadır. Bu kıymetli eser bu konudaki temel kaynaklardandır.

Abdülkadir İnan'ın **Tarihte ve Bugün Şamanizm, 2. Baskı (Ankara 1954)** ve **Eski Türk Dini Tarihçesi (İstanbul, 1976)** adlı eserleri de bu konudaki temel kaynaklardan biridir.

İbrahim Kafesoğlu'nun **Eski Türk Dini (Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980)** adlı küçük boy eseri de bu konudaki önemli eserlerdendir.

Bahaeddin Ögel'in **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi (Ankara) ; Hikmet Tanyu, Türklerin Dini Tarihçesi (İstanbul, 1978)** ve **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, 2. Baskı (İstanbul, Boğaziçi yayınları, 1986)** adlı eserleri bu konuda zikre değer en önemli eserlerdir. Hikmet Tanyu ikinci eserinde Yafes ve Türk hakkında D.L.T. de sunulan bilgiler, Muhtelif Tanrı adları, ikinci bölümde eski Türk edebiyatına umumi bir bakış, üçüncü bölümde de Türk atasözlerinde Tanrı gibi ana temaları işlemektedir.

Bunların dışında Türk Kültürü üzerine yazılmış olmakla birlikte Türk dini hakkında kıymetli bilgiler veren eserlerden bazıları da şunlardır: İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü, 5. Baskı (İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1988)** eserinde 284-301. sayfalarında Türk diniyle

ilgili önemli bilgiler vermektedir.

Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 3. Baskı (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988)** adlı eserinde kurganlarda ortaya çıkan ölü gömme vs. gibi adetlere değinmesi eski Türk inancını ifade etmesi açısından önemlidir. Bahaeddin Ögel'in **Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar, 2. cilt (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989)** adlı kitabının konularını oldukça büyük bir titizlik, ciddiyet, gayret ve itina ile ele almıştır. İlmî seviyesi yüksek olan bu eser Türk mitolojisini çok güzel bir şekilde belgelemektedir. Yine B. Ögel'in **Türk Kültür Tarihine Giriş, 9. cilt (Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991)** adlı eserinde de Türk inancı hakkında oldukça faydalı bilgiler verilmektedir.

Ekreml Sarıncıoğlu'nun **Başlangıçtan günümüze Dinler Tarihi** adlı kitabında ve G. Tümer ve Abdurrahman Küçük'ün **Dinler Tarihi** adlı eserlerinde Eski Türk inançları, ibadetleri, ahiret inançları, dîni törenleri, ölü gömme, yas tutma manevî güçler ve ruhlar hakkında kısa olmakla birlikte önemli bilgiler verilmektedir.

Ayrıca M.N. Sepetçioğlu'nun **Türk Destanları, 3. Baskı (İstanbul, Toker Yayınları, 1986)** ve Harun Güngör ve Mustafa Argunşah'ın **Gagauz Türkleri : Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı (Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991)** adlı eserlerinde eski Türk inançlarıyla ilgili konuların bulunması hasebiyle zikredeğerdîr.

Eski Türk diniyle ilgili pek çok makale yazılmıştır. Bunların başında da A. İnan'ın yazıları gelmektedir. Bu konuyla ilgili makaleler şunlardır: P. W. Schimit'in, "**Tukue'lerin Dini**", çev. Saadettin Buluç, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. XIV'den Ayrı Basım, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1966, s. 76-79** ; Abdülkadir İnan'ın **Eski Türklerde Şamanizm Kalıntıları (A. Ü. İ. F. D cilt 4, 1952) 19-30** ; Cahit Özetli, **Abdülkadir İnan: Tarihte ve Bugün Şamanizm, Mataryeller ve Araştırmalar(Ankara, Etnoğrafya**

Dergisi, 1956) ; Salih Tuğ, Abdülkadir İnan : Tarihte ve Bugün Şamanizm (İstanbul, İst. Tetk. Enst. Dergisi, 2(2/4) , 1958), 276-278; Süheyla Bayrav, Mircie Eliade ; Le chamanisme et les techniques archaïque de l'extase (Şamanizm ve Çok Eski Vecit Teknikleri),(İstanbul, İstanbul Tetk. Enst. Dergisi, 2(2/4), 1958), 273-276 adlı makalelerden son üçü klasiklerdendir. A. Cerrahoğlu, Azarbeycan ve Anadolu Foklorundan Saklanan İki Şaman Tanrısı, (A. Ü. İ. F. D , 1956), 65-75 ; Abdülkadir İnan, Başkurt Türklerinde Şamanizm Kalıntıları (Türk Folk. Arst., 1(1), 1966), 95-124 ; Hilmi Ziya Ülken, İslamdan Önce Türkler Ne İnançta İdi ? (Yeni İnsan 7(7) , 1969), 6-9 ve (7(83), 1969), 18-25 ; İbrahim Kafesoğlu, "Eski Türk Dini "(İ. Ü. E. F. Tar. Enst. Dergisi, (3) , 1972), 1-34; Osman Cilacı, "Şamanizm de Evlenme ve Doğum Törenleri, (Türk Kültürü, 11(123), 1973), 33-42 ve Prof. Dr. Hikmet Tanyu'nun "Türkler Arasında Dinlerin Tarihçesi (Töre, 7(44/45), 1975), 16-22 adlı makalelerinde eski Türklerin dini hakkında tatminkar bilgiler bulunmaktadır.

Zikredilen bu eser ve makalelerin bu konuda çalışacak olanları bir fikre ulaştıracağı kanaatindeyiz. Ancak bütün bunlara rağmen eski Türk dininin tam olarak ne olduğunun kesin olarak ortaya konulmadığını samimiyetle itiraf etmemiz gerekir. Temennimiz Türk ilim adamlarının er yada geç bu konuya kesin bir netlik kazandırmalarıdır.

II. BÖLÜM

YAŞAYAN DİNLER

A. İlkel Kabile Dinleri

İlkel kabileler, geçmişte yaşamış olan veya günümüzde de yaşamakta olan; gelişmiş bir hayat tarzına ulaşamamış, geçimlerini avcılık, balıkçılık ve toplayıcılıkla sağlayan küçük topluluklara denir. Günümüzde Afrika'da, Avusturalya'da, Pasifik Okyanusu adalarında, Cava'da, Brezilya'da yaşamaktadırlar⁶. Bu bakımdan ilkel kabile dinlerinin diğer yaşayan büyük dinlerdeki gibi tarihsel geleneklerin aynı şekilde teşkil etmediği ortadadır.

Arhur O. Lovejoy ve George Boas, **A Documentary History of Primitivism and Related Ideals** (Baltimore, Johns Hopkins Univ. Press, 1935) isimli kitaplarında ilkelliğin tarihinin bir dökümünü yaparak klasik antiklik içerisinde primitivizm'in bazı anlamlarını ortaya çıkardılar. Bu iki şahıs, bu anlamları "kronolojik" ve "kültürel" olmak üzere iki genel kategoride sınıflandırmışlardır⁷.

G. von der Leeuw dini duygunun orijini olarak tabii ve sosyal dünyaların normlarında gücün tecrübesine dayandırır. Onun bu kıymetli eseri, **Phaenomenologie der Religion (Zweite durch geschehene und erweiterte Auflage)**, (Tübingen, J.B.C. Mohr, 1956)' dir. Bu yaklaşım Rudolf Otto'nun ilk fenomenolojik yazısı olan, **The Idea of the Holy, 2nd. ed. (London, Oxford Univ. Press, 1958)** yi hatırlatmaktadır. Otto, "Kutsal Fikri" adlı bu eserinde akılcı olmayan bir usül içerisinde dini tecrübeyi anlamayı arzulamaktadır.

⁶ Bkz. Tümer, G.-Küçük, A., 43.

⁷ Kültürel ve Kronolojik Primitizm hakkında geniş bilgi için bkz. Adams, Charles J., A reader's Guide to the Great Religions, Second ed., The Free Press, A Division of Macmillan Publishing Co., Inc., New York, 1977, 2.

Mircea Eliade ise, R. Otto ve J. Wach'ın hermenütikal (tefsirci, yorumlayıcı) yaklaşımlarından uzaklaşan epistomolojik problemlerden ictinap etmiştir. O, G. Van der Leeuw'un yaptığı gibi felsefî proplem dahilinde kalmayı istemiştir. Bu yeni başlangıç noktası, ilk defa Georges Dumezil tarafından ifade edilmiştir. M. Elieade'nin bu kıymetli eseri, **Traité d'histoire des Religions (Paris, Payot, 1953)**'dir. Bu eser 405 sayfa olup toplam onüç ana bölümden oluşmaktadır.

Yine ilkel dinle ilgi olan önemli bir çalışma da Friedrich Heiler tarafından kaleme alınan, **Erscheinungsformen und Wesen der Religion (Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1961)**, dinin çeşitli açılardan çok seviyeli olarak değerlendirildiği bu eser, her Dinler Tarihçisi için bir el kitabı mahiyetindedir. Burada daha çok dinin meşhum ve özü incelenmektedir.

Modern Antropolojinin babası sayılan. E. B. Tylor'un **Religion in Primitive Culture, Vol. II of Primitiv Culture (London, 1872; New York, Harper Torchbooks, 1958)** isimli kitapları "Animizm" in din nosyonunun küçük bir tanımı olarak ileri sürülebilir. Tylor, ilk insan topluluklarının dinî duygusu üzerine yaptığı bir çalışmadan Animizm nosyonuna ulaşmıştır. Tylor'un dinî gelişme ve kültür hakkındaki bu teorisi bazı çevrelerce büyük kabul görürken, bazıları tarafından da şiddetli eleştirilere uğramıştır.

Tylor'un Animizm izahının bir mesele olarak ortaya çıkması doğrudan doğruya dinin orijininin ne olduğunda yatmaktaydı. Tylor'un ilkel kültürlerin dinî hakkındaki en önemli nokta; dinî inancı psikolojik bir hayale dayandırması ve yanlış netice çıkarmasıdır. İlkel insan için, subjektif ve objektif gerçeği, ideal ve reel objeleri ayırtedemediği David Bidney tarafından ifade edilmiştir. **The Concept of Value in Modern Antropology in Antropology Today, A.L. Kroeber, ed. (Chicago, Univ. of Chiago Press, 1953), s. 682-699.**

Paul Radin ise Tylor'un "**Primitivi Culture** " adlı eserine bir giriş yazmıştır. (New York, Harper Thorchbooks, 1958). Burada Tylor'un, dinin orijini hakkındaki görüşünün bir çok ilim adamı tarafından da kritik edildiğini belirtmeliyiz. Bunlar: R.H.Codrington, **The Melanesias** (Oxford, Clarendon Press, 1891); W.E. Gudgeon, **Maori Religion**, **Journal of the Polynesian Society**, XIV (1905), s. 107-130 ; Baldwin Spencer ve F.J. Gillen, **The Native Tribes of Central Avustralia** (London, Macmillan, 1904).

Geo Widengren'in tarafından kaleme alınmış olan, **Religionsphaenomenologie** (Berlin, Walter de Gruyter Co., 1969) adlı eser de ilkel din hakkında malumat vermesi bakımından önemlidir. Bu eser yirmibir bölümden oluşmakta olup, büyü, kutsallık, tanrı inancı, politeizm, monoteizm v.b. gibi konular detaylı olarak incelenmektedir.

Harolds Biezains'in, **Die Gottesgestalt der lettischen Volksreligion** (Uppsala, 1961) isimindeki eseri de ilkel dinler hakkında faydalı bilgiler verilmektedir.

Herman Gunkel ve Zscharnack Leopeld'in kaleme aldıkları, **Die Religion in Geschichte und Gegenwart** (Tübingen. Paul Scebeck, 1927-1932) adlı altı ciltlik eserinin ilk bölümünde ilkel dinler hakkında malumat verilmektedir.

Dinlerin menşei ve ilkel dinlerden bahseden önemli eserlerden bazıları da şunlardır: Waldemer Stöhr, **Die Altindonesischen Religionen**, Band 2 (Leiden, E.J.Brill, 1976) bu eser eski Endonezya dinleri hakkında kaleme alınmış olan en seviyeli ve detaylı eserlerden birisidir.

Paul Schebesta'nın yazdığı, **Ursprung der Religion, Ergebnisse der vorgeschichtlichen völkerkundlichen Forschungen** (Berlin, Morus-Verlag, 1961) isimli eseri de bu konudaki değerli eserlerden birisidir. Burada Özellikle dinlerin menşeiinden ve ilkel dinlerden çok

detaylı bahsedilmektedir.

Gustau Mensching'in, **Gut und Böse im Glauben der Völker (Stuttgart, Ehrenfridklotz Verlag, 1950)** adındaki eseri de özellikle din mefhumunun incelendiği önemli çalışmalardan biridir. Ayrıca burada ilkel din ve dinlere yer verilmektedir.

Ülkemizde ilk olarak Ahmet Mithat Efendi'nin yazmış olduğu **Tarih-i Edyan** Dinler Tarihi çalışmalarının ilkinin oluşturmaktadır. Bu değerli eserin 1-141. sayfalara arasına ilkel din ve ilkel kabile dinleri hakkında bilgi verilmektedir.

M. Şemseddin Günaltay'ın, **Tarih-i Edyan, I (Dersaadet-Kanaat Matbaası ve Kitaphanesi, 1338/1919)** isimli Osmanlıca olarak yazılmış olan eseri de bu konudaki önemli çalışmaların biridir. Burada özellikle Animizm, Naturizm, Fetişizm, Totemizm, Mana, Afrikada'ki ilkel kavimlerin dinleri, Okyanus halkının dinlerini ele almakta ve her dinin savunucusu ve o dinin muhalifinde olan ilim adamlarının düşünceleri hakkında çok geniş malumat vermektedir. Bu bakımdan Türkiye'deki Dinler Tarihçileri için bu eser muracaat edilecek bir kaynak mahiyetindedir.

Türkiye'de yazılmış olan Dinler Tarihe kitaplarında ilkel dinlerle ilgili bilgilere rastlamak mümkündür. Bunlardan bazıları şunlardır: Prof. Dr.H. G. Yurdaydın ve Doç. Dr. M. Dağ'ın Dinler Tarihi isimli eserlerinin 24-31. sayfaları bu mevzuya ayrılmıştır. Burada genel olarak ilkel inançlar ele alınmaktadır. Ahmet Kahraman'ın Dinler Tarihi adlı kitabı da 29-37. sayfalarda ilkel dinlerden bahsetmektedir. Doç. Dr. Mehmet Aydın ve Yrd. Doç. Dr. Osman Cilacı'nın Dinler Tarihi adlı kitaplarının 23-27. sayfaları ilkel dinleri konu edinmiştir. Ayrıca Prof. Dr. Günay Tümer ve Doç. Dr. Abdurrahman Küçük tarafından kaleme alınan Dinler Tarihi 43-48. sayfaları ilkel kabile dinlerine ayrılmış olmakla birlikte diğerlerinden farklı olarak burada

totem, tabu, mana, ayin, efsane, yüce Tanrı, şaman v.s. gibi mefumlarda ele alınmaktadır. Annemarie Schimmel'in **Dinler Tarihine Giriş, (Ankara, A. Ü. İ. F. Yayınları, 1955)** adlı eserinde çok kısa olmakla birlikte ilkel kabile dinleri hakkında bilgiler bulmak mümkündür. Ayrıca Ekrem Sarıkçıoğlu'nun Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, isimli kitabının 22-25. sayfalarında ilkel dinlerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Felicien Challeye'nin, Dinler Tarihi , çev. Semih Tiryakioğlu (İstanbul, Varlık Yayınları) adlı eserinde ise ilkel dinler hakkında açıklamalar bulunmaktadır. Burada özellikle totemizm ve Animizm ele alınmaktadır.

Dr. Sedat Veyis Örnek'in "**İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış" A.Ü.D.T.C.F.D., 1962), s.255-261** adlı makalesini de kayda değer görüyoruz.

Aşağıda zikredeceğimiz eserler ilkel kabile dinlerini bölgelere göre incelemiş olmaları bakımından önem arz etmektedir. Walter Krickeberg/Herman Thrimborn/Werner Müller ve Otto Zerries tarafından yazılan **Die Religionen des alten Amerika (Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1961)** adlı eser, eski Amerika dinlerini detaylı olarak incelemektedir. Dört bölümün her biri dört ilim adamı tarafından ele alınmıştır. Prof. Dr. Günten Lanczkowski 'nin **Geschichtke der Religionen** isimli eserinin ilk kısmında Afrika dinleri incelenmektedir. Ernst Damman'ın **Die Religionen Afrikas (Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1963)** adlı eseri de Afrika'nın eski dinleri üzerine yazılmış olan kıymetli eserlerden biridir. Her ne kadar Afrika kıtasının bütün dinlerini incelemese de, incelediği dinlerin muhtevalarına eğilmesi bakımından önemli görülmektedir. Waldemar Stöhr ve Piet Zoetmulder tarafından yazılmış olan **Die Religionen Indonesien (Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1965)** adlı eseri ise Endonezya dinleri üzerine yazılan önemli kaynaklardan biridir. Bu eser ilkel ve gelişmiş dinler olarak iki genel bölümde ele alınmıştır.

Dinler Tarihinde önemli bir yeri olduğuna inandığımız Ord. Prof. Wilhelm Schmidt'in kaleme aldığı, **Ursprung der Gottesidee** adlı 13 ciltlik⁸ eseri ise bu konuyla ilgili olarak zikredilen bütün eserlerin üstünde çok kıymetli bir öneme sahiptir. Bu eserin ikinci cildi en eski Amerika dinlerine ayrılmıştır. Beşinci cildi Amerika, Avusturalya ilkellerinin dinlerini ele almaktadır. Yedinci ve sekizinci bölümleri Afrika göçebe kavimlerinin, Hamit ve Hamitoitler dinlerini açıklamaktadır. Sekizinci ciltte ise her iki kavmin yanı sıra Nilotların dinî zihniyetlerine ait sentetik bir tablo sunulmaktadır. Onun bu eseri olağan üstü bir kültür ve çaba ürünüdür. O, son asrın en büyük dilci ve etnologlarından biri olarak kabul edilmektedir⁹. Katolik papazı olan W. Schmidt, senelerce yüce Tanrı meşhununun hemen bütün iptidai milletlerde mevcut oluşunu ispat etmekle uğraşıp, diğer din bilginlerinin şiddetli itirazlarına rağmen nerdeyse ömrünü bu konuya hasretmiştir. Nitekim bu eserin ilk cildi 1912 yılında yayınlanmasına rağmen, son cildi 1955 yılında yayınlanabilmiştir.

B. HİND DİNLERİ

Biz burada Hind topraklarında doğmuş ve gelişmiş olan dinleri konu edineceğiz. Kaynakları ise her dinin kendi içinde verilecektir. Bu dinleri ise mümkün mertebe kronolojik sıralamaya göre ele alacağız.

1) Hinduizm

Hinduların dini literatürlerinin başında Sanskritçe yazılmış olan Vedalar gelir. Bunlar: Rigveda, Samaveda, Yajurveda ve Atharvaveda'dır. Aslında Hinduizm'in kutsal metinleri sadece

⁸ Bu eserin 12 ve 13. ciltleri yazarın ölümünden sonra 1954 ve 1955 yıllarında tamamlanmıştır.

⁹ Wilhelm Schmidt hakkında geniş bilgi için bkz. Eliade, Mircea, Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu, çev. Mehmet Aydın, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 1990, 15, 21-22, 25-27, 50-51.

Vedalarından ibaret değil bilakis geniş bir koleksiyonu ihtiva eder. Bu koleksiyonu "Şruti" (vahye dayananlar) ve "Smiriti" (destan şeklinde olanlar) diye ikiye ayırmak mümkündür. Veda'lar M.Ö. 600 yıllarında Samhitaların içinde toplanıncaya kadar sözlü olarak nakledilmiştir. Buna göre Veda'lar ve bu kutsal metinlerin tamamlayıcısı mahiyetinde bulunan Brahmanalar, Upanişadlar ve Aranyakalar "Şruti"ye; Mahapharata Destanı, Ramayanalar, Pranalar vb. ise "Smiriti"ye girer¹⁰.

Hinduizm hakkında özellikle batıda pek çok çalışmanın yapıldığı bir gerçektir. Bunlardan Hind dini metinlerinin incelendiği kıymetli bir eser, Hans Oertel tarafından **Zur Indischen Apogetik (Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1930)** adı altında yayımlanmıştır. Dini metinlerin yanısıra barada Hind din bilimi ve dini tarihi de ele alınmaktadır.

Helmuht von Glesenapp'ın, **Die Religionen Indiens (Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 1943)** adlı beş bölümlük eserinin ilk iki bölümünde ve üçüncü bölümün bir kısmında Veda'lardan Brahmana'lardan ve Hindistan'ın yüksek dinlerinin ilk kademesinden bahsedilmektedir.

J.D.M. Derrett'in, **Religion and Law in Hindu Jurisprudence; the Royal Asiatic Society (London, 1954)** isimli oriyantal periyodlarından olan bu eseri de Hinduizm hakkında faydalı bilgiler ihtiva etmektedir.

A. A. Medone'nin Rig-Veda hakkında tanıtıcı mahiyette İngilizce olarak yazdığı antolojisi bu konuda geniş bilgiler ihtiva etmektedir. **Hymus from the Rigveda (Calcutta, Association Press, 1922).**

Bu konudaki önemli bir çaba eseri olan Max Müller'in, **Sacred Books of the East, 50 vols (Oxford, Clarendon Press. 1879-1910; Delhi**

¹⁰ Geniş bilgi için bkz. Challaye, Felicien, Dinler Tarihi, Çev. Semih Tiryakioğlu, 49-63.

Motidal Banarsidass, 1959 ff) ve **The Socred Books of the Hindus, 32 vols. (Allahabad, The Panini office, 1909-1937)** isimli eseri de zikre değer çalışmalardan birisidir. Gerçekten de bu iki eser çok büyük gayret ve çaba ürünüdür. Görüldüğü üzere ilk eser 50, ikincisi ise 32 ciltten oluşmaktadır. Her iki eserde de Hinduizm hakkında çok geniş bilgiler vardır. Hind dinleri üzerine çalışacak olanların bu iki eserden çok faydalanacağı muhakkaktır.

Alman ilim adamlarından Prof. Dr. Hans Joachim Schoeps'in, **Die Grosen Religionen der Welt (München-Zürich, Drömersche Verlagsanstalt Th. Knaur Nachf, 1957)** adındaki eseri de Hinduizm'e yer vermesi hasebiyle önemli kabul edilebilir. Burada Hinduizm'in yanısıra onun ruhi yapısı da ele alınmaktadır.

Tanıtıma değer kıymetli bir eser de Fridrich Heiler'in, **Die Religionen der Menschheit** isimli mezkur eseridir. 140-155. sayfalarda Hinduizm hakkında tatminkâr bilgiler verilmektedir. Burada özellikle Vedalar- Upanişadlar, Yoga terimleri, Sankya öğreticisi vb. konular üzerinde durulmaktadır.

Özellikle Vedalar ve Hinduizm hakkındaki önemli bir periyodik çalışma da B. Spuler tarafından, **Handbuch der Orientalistik** adlı seride yapılmıştır. Bu serinin dördüncü cildin ikinci bölümü özellikle bu konuya ayrılmıştır. **Handbuch der Orientalistik, ed. J. Gonda; Indien, 4 vols, 1. teil, Vedic Ritual The Non-Solemmnn Rites, (Leiden, E.J. Brill, 1980)**, yukarıda adı geçen eser budur. Bu serinin ikinci kısmı ise Sanjukta Gupta-Dirk Jan Hoens ve Tuen Goudriaan tarafından Hindu Tantrism başlığıyla kaleme alınmıştır. Bu periyodikte kıymetli bilgiler verildiğine şahit olunmaktadır.

Maurice Bloomfield'in, **The Religion of the Veda, The Ancient Religion of India, (New York and London, G. P. Putnam's Sons, The Knickerbocker Press, 1908)** isimli 300 sayfalık eseri de zikredilmesi gereken eserler arasında yer almaktadır.

Helmuth von Glasenapp'ın **Die Religionen Indies**, (Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 1943) adlı 394 sayfalık kitabı da bu konudaki önemli eserler arasındadır.

Bu konuyla ilgili olarak batıda yapılmış olan bazı çalışmalar da Türkçemize kazandırılmıştır. Bunlar: Nikhilananda Swami, **Ruhun Kurtuluşda Hinduizm**, çev. Sedat Umran (İstanbul, Ruh ve Madde Yayınları, 1968) isimli kitabında konuya dualist olmayan dinî felsefe açısından yaklaşmıştır. 11 bölümden oluşan bu eserde genel olarak Hinduizm'in ruhu, tanrısallık ve yaratılış, Hindu ahlâkı, manevî temrinlerden karma-yoga, Bhakki-yoga, İnana-yoga, Raja-yoga gibi konular işlenmektedir. Ayrıca pratikteki Hinduizm ve evrensel din hakkında da bilgi verilmektedir.

Swai Prabhavanananda-Christopher Isherwood'un, **Tefrit Etme Hazinesi <Viveka Chudamini' Şhankara>**, çev. Mehmet Ali Işım (İstanbul, Dergah Yayınları, 1976) adlı eserleri de oldukça seviyeli bilgiler içermektedir.

M. Ali Işım'ın derlediği, **Upanişadlar <Tanrının Soluğu>**, (İstanbul, Dergah Yayınları, 1976) isimli eseri de Hindû kutsal kitabı Vedaların ikincisi Sama-Veda'nın dinî gerçeğin en büyük tarafı olan Upanişadların bir derlemesidir.

Ülkemizdeki bazı Dinler Tarihi çalışmalarında da Hinduizm hakkında bilgilerin verildiği müşahede edilmektedir. A. Hilmi Ömer Budda'nın, **Dinler Tarihi**, (İstanbul, 1. basılış, Vakit, 1935) adlı eserinde Hinduizm hakkında geniş ve seviyeli bilgiler verilmektedir. Daha önce defalarca adı geçen diğer Dinler Tarihi kitaplarında da bu konuyla ilgili kısa bilgiler bulunmaktadır. Burada tanıtımına gerek gördüğümü bir çalışma da Kürşat Demirci tarafından, **Hinduizm'in Kutsal Metinleri Vedalar** (İstanbul, İşaret Yayınları) adıyla yayınlanan kitabıdır. Yüksek lisans çalışması olan bu eser kutsal metinlerin tanıtılmasına ağırlık vermektedir. Burada imkanlar ölçüsünde Hind

kutsal kitaplarının yanısıra Hinduizm hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca Hindü tanrılarından bahsedilmektedir.

Bu konuda yazılmış olan tanıtımına gerek gördüğümüz makalelerden bazıları ise şunlardır: Kemal Çağdaş, **"Hindistan'da İnek Kültü ve Kültünün Menşel Üzerine Bir Araştırma"** A.Ü.D.T.C.F.D., C. XIII, sayı 1-2, Mart-Haziran, s. 53-67, 1955; Kemal Çağdaş, **"Bhagavadgita"** A.Ü.D.T.C.F.D., C. XVIII, sayı 1-2, s.92-121, 1960; Lamia Kozlu, **"Büyük Hint Velisi Ramakrishna"** Türk Düşüncesi (İstanbul, 1.1, s.81-87, 1.2, s.159-164, 1956; Doç. Dr. Abidin İtil, **"İndra-Dharma"** A.Ü.İ.F.D., C. XI, S. 153-170, 1963; Kamal Çağdaş, **"Fıl Başlı Tanrı Geniş"** Doğu Dill. s.27-38, 1964.

2) Caynizm

M.Ö.VI. y.yılda ortaya çıkmış olan Caynizm'in literatürünün geniş bir alana yayıldığı görülür. Bu literatür, Sanskrit ve Pratriit dillerinde olmak üzere iki kolda yayılarak muhafaza edilmiştir¹¹.

Cayna literatürü hakkında yapılmış olan en önemli çalışma Maurice Winternitz'in, **A History of Indian Literature, vol. 2, Buddhist Literature and Jaina Literature**, tr. S. Ketkar, and rev. by the author (Calcutta, Univ. of Calcutta, 1927; New Delhi, Oriental Books Reprint Corp., 1972) adlı eseridir. Bu eserin diğerlerine göre daha tam bir rivayeti ihtiva ettiği görülmektedir.

Aşağıda zikredeceğimiz iki eser "Svetambara" kutsal metinleri üzerinde çalışacaklar için başvuru özelliği taşımaktadır. Schubring'in, **"Die Lehre des Jainas"** daha sonraki gelişmeler de Ludwig Alsdorf'un, **Les Etudes jaina, etat présent et tâches futures (Paris, Collège de France, 1975)** tarafından ele alınmıştır. Kısa olmakla birlikte bu konuyla ilgili gerekli eserlerdir. "Digambara" metniyle ilgili uğraşanlar için malzemeler daha fazladır.

¹¹ Bkz. Adams, 238-239.

Helmuth von Glasenapp'ın **Die Religionen İndiens (Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 1943)** adlı eserinin üçüncü bölümünde Caynizm hakkında detaylı bilgiler verilmektedir.

Fridrich Heiler'in mezkur eseri , *Die Religionen der Menschheit* 'ın 156-161. sayfalarında Caynizm hakkında gerekli bilgiler verilmektedir. Helmuht von Glasenapp'ın, *Die Nichtchristlichen Religionen* adlı eserinin 114-120. sayfaları bu dine yer vermektedir. Burada Caynizm ana hatlarıyla değerlendirilmektedir.

Ülkemizde Caynizm hakkındaki bilgiler ise şu kitaplarda bulunmaktadır: A. Hilmi Ömer Budda, *Dinler Tarihi* adlı eserinin 118-128. sayfalarında Caynizm'in kuruluşu, cemaati ve temel inançları hakkında bilgi vermektedir. G.Tümer ve A.Küçük'ün *Dinler Tarihi* kitabının 70-73. sayfalarında Caynizm'in kurucusu Mahavira'nın hayatı,Tanrı anlayışı, meshepleri ve kutsal kitapları, ahlâkî prensipleri, kurtuluş ve hidayet doktrinini, ayin ve ibadet gibi konular kısa ama seviyeli bir şekilde ele alınmaktadır.

3) Budizm

Hindistan'da M.Ö. VI. y.yılda doğmuş olan Budizm, Caynizmle çağdaştır. Bu dinin kurucusu olan Buda, bir kitap bırakmamıştır. Ancak Budistler, Pali dilinde yapmış olduğu vaazları "Pali-Kanon" isminde bir kitapta toplamışlardır¹²

Olaylara mukaddime kabilinden ziyade daha bilimsel olarak yaklaşmış olan eserlerin başında Edward Conze'nin, **Der Buddhismus, (Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 8. Auflage, 1986)** isimli eseri gelmektedir. İlmi seviyesinin yüksek olmasından dolayı bu eser dünyaca şöhret yapmıştır. Bu konuda çalışacaklar için ana

¹² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Eliade, Mircea; *Geschichte der religiösen Ideen*, Bd. 4, übersetz von Adelheid Müller-Lissner und Werner Müller, 2. Auflage, II / s. 69-98, Freiburg im Breisgau 1994.

başvuru kaynağı niteliğindedir. Yine bunun, **Thirty Years of Buddhist Studies (Colombia, Univ. of Carolina Press, 1968)** adlı kitabı, konuya metodik açıdan yaklaşması hasebiyle önemlidir.

Carl Friedrich Koeppen'in, **Die Religion des Buddha und Ihre Entstehung (Berlin, Ferdinand Schneider, 1857)** isimli kitabı da bu sahadaki değerli eserlerden biridir. Üç bölümden oluşan bu eserin ikinci ve üçüncü bölümlerinde Budizm bütün yönleriyle ele alınmakta ve bu konular geniş bir şekilde işlenmektedir.

Helmudt von Glasenapp'ın Fransızca'ya çevrilmiş olan, **Brachma et Boudha (trans. Oreste Toutzvitich (Paris, 1937)** adlı 304 sayfadan oluşan eseri ise Budizm'i seviyeli ve geniş bir şekilde ele almaktadır. F.H. Hiliard'ın, **The Buddha the Profet and the Chna (London, George Allen Unwin Ltd.)** adlı kitabı da literatür açısından zikre değerlidir.

Erik Zürcher'in, **Buddhism (New York, St. Martin's, 1962)** isimli kitabı da bu konudaki eserlerden biridir.

Willia T. de Bary'nin edisyonunu yaptığı **The Buddhist Tradition in India, China and Japan (New York, Modern Library, 1969)** adlı kitabı ve şu zikredeceğimiz kitaplar da Budizm hakkında önemli bilgiler veren eserlerdendir.

E.A. Brutt'un edisyonunu yaptığı **The Teachings of the Compassionate Buddha (New York, Mentor, 1955)** ; Clarence Hamilton'un edisyonunun yaptığı **Buddhizm : A Religion of Compassion (New York, Liberal Arts, 1952)** ve Lucien Streik'in, **World of Buddha: A Reader (Garden City, New York, Doubleday, 1969)** adlı İngilizce olarak yazılmış olan eserlerdir.

Budizm hakkında da lüzumlu bilgilerin bulunabileceği kitaplardan bazıları da şunlardır:

Mircea Eliade'nin 12. dipnotta gösterdiğimiz **Geschichte der religiösen Ideen** isimli kitabının 2. cildinin 69-98. sayfaları Budizm'e

ayrılmıştır. Burada Buda öğretisi, meditasyon teknikleri, bilgi yoluyla kurtuluş gibi konuları da ihtiva eden değerli bilgiler bulunmaktadır. Friedrich Heiler'in, **Die Religionen der Menschheit** adlı eserinin 156-225. sayfalarında Pali-kanon, yaşayan Buda ve öğretisi, cemaati, Mahayana ve Hinayana mezhepleri gibi konular iyi bir şekilde tanıtılmaktadır. H. J. Schoeps'in, **Die Großen Religionen der Welt** isimli eserinde de Budist pratiklerinden (ayın, ibadet, tören vs.) bahsedilmektedir. E. Sarıncıoğlu'nun, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi** adlı eserinin 156-184. sayfaları arasında seviyeli ve tanıtıcı bilgiler verilmektedir. G. Tümer ve A. Küçük'ün **Dinler Tarihi** de Budizm'in tanrı anlayışı, kutsal metinleri, inanç, ibadet, gelenek, mezhepler ve Buda'nın hayatı gibi konuları seviyeli bir şekilde tanıtması bakımından önemlidir.

Tercüme sayesinde dilimize kazandırılan eserlerden bazıları ise şunlardır: Paul Carus'un, **Buda'nın Öğretisi, çev. Teoman Uçgun (İstanbul, Ruh ve Madde Yayınları, 1984)** bu eseri eski metinlerin derlenmesiyle meydana gelmiştir. Sekiz bölümden oluşan bu kitap, okuyucuya geniş bilgiler vermektedir.

Walter Ruben'in, **Buddhizm Tarihi, çev. Abidin İtil (Ankara, Sakarya Basımevi, 1947)** adlı kitabı en çok tanınan eserlerdendir. Bu kitap çok tanınmış olmasına rağmen muhtevası geniş kapsamlı değildir. Burada Budizm kendi ana hatlarıyla ele alınmakta, efsanevi rivayetlere ve destanlara da yer verilmektedir.

Kendi dilimizde yazılan eserler de şunlardır: **Çağlar Boyunca Büyük Adamlar: Buda (İstanbul, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A.Ş., 1972)** bu kitap, İtalya'daki Arnaldo Mondadori yayınevi ile Doğan Kardeş yayınları arasındaki işbirliği ile hazırlanmıştır. Burada, kısa resimli bilgiler verilmektedir. Budist ayın ve ibadetleri resimlerle tanıtılmaktadır.

Budizm hakkında Türkçe yazılan makalelerden bazıları da şunlardır. Prof. Kemal Çağdaş, **"Reformcu Yönüyle Buda ve Aşoka"** *Doğu Dill. S.53-91, 1(4), 1970* ; Dr. Hulusi Dosdoğru, **"Budha ve Budhizm"** *Yeni İnsan, s 6-8, 1967*; (Adnan-Adıvar) Halide Edip, **"Buddhism "**, *Yeni İstanbul, 1955*.

4) Sihizm

XVI. yüzyılda İslâm ve Hinduizm karışımı bir din olarak ortaya çıkan Sihizm'in kurucusu Nanak'tır. Kutsal kitapları ise Adi-Grant'tır¹³. Diğer Hind dinlerine nazaran çok yeni olmasına rağmen Sihizm hakkındaki çalışmaların azlığı göze çarpmaktadır.

Bu konuda yapılan zikre değer çalışmalar şuhlardır: **A History of the to the Siks from the Origin of the Nation to the Battles of the Sutlej (London, John Murray, 1849)**. Bu eserde Sihizm hakkında detaylı bilgi verilmektedir. Özellikle de Guru Nanak ve kutsal kitabı Adi Granth hakkında tatminkar bilgiler verilmektedir.

Prof Dr. Teja Singh'in Sihizm ve Sih tarihi hakkındaki İngilizceye yaptığı tercümesi ise bu konudaki eserlerden sayılmaktadır. O, Guru Nanak'ın Japji dilindeki sabah vaazlarını, Guru Nanak'ın meditasyonunu tercüme etmiştir. (2 nd. ed. **Amritsar, Sikh Tract Society, 1924**) ve **Asa di var, Sikh Hymns from the Adi Granth (Amritsar, Shiromani Gurdwara Prabandhal Comittee, 1957)**.

Prof. Sher Sing'in, **Philosophy of Sikhism (Lahora, Sikh Univ. Press, 1944; 2 nd. edition, Delhi, Sternleng, 1966)** adlı eseri de bu sahadaki önemli eserlerdendir.

Gerek batıda gerekse ülkemizde Sihizm'den bahseden önemli yazılardan bazıları da şunlardır: Helmuth von Glasehapp, *Die Nichtchristlichen Religionen*; G. Tümer ve A. Küçük'ün *Dinler Tarihi*'nde 73-76. sayfalarda bu dini tanıtıcı bilgiler verilmektedir.

¹³ Bkz. Tümer, G.-Küçük, A., 73.

Dilimizde bu konuyla ilgili olarak yapılmış olan çalışmanın, Abdurrahman Küçük'ün, **"Sihizm" A.Ü.İ.F.D., C.XXVIII, s. 391-417 (Ankara Üni. Basımevi, 1986)** adlı makalesinin olduğu görülür. Burada, Sihizm genel hatlarıyla çok iyi bir şekilde tanıtılmaktadır. Bu makalede, Sihizm'in doğuşu, Guru Nanak'ın Tanrı anlayışı, ve doktrinleri, Nanak'tan sonraki durum, Kutsal kitaplar, kült, Sihlerin diğer inançları, ibadetleri, gelenekleri ve mezhepleri hakkında doyurucu malumat verilmektedir.

C. Çin Dinleri

Yine biz burada Çin'deki bütün dinlerden ziyade orada doğmuş olan dinleri ele alacağız.

1) Taoizm

Çin'in milli dinlerinden olan Taoizm'i Lao-tzu kurmuştur. Bu dinin kutsal kitabı ise **"Tao Te King"** dir¹⁴. Bu din hakkında yazılan en önemli eserler şunlardır :

See H. Maspero, **Le Taoisme in his Mélanges posthumes sur les religions et l'histoire de la Chine** (Paris, Civilisations du Sud, S.A.E.P., 1950) ; H.S. Levy, **Yellow Turban Religion and Rebellion at the end of Han, Cournal of the American Oriental Society, LXXVI, 214-227, 1956**; Chung-yüan Chang, **Greativty and Taoism** (New York, Julian Press, 1963); M. Kartenmark, **Lao Tzu and Taoism** (Stanford, Stanford Univ. Press, 1969).

Zikrettiğimiz bu eserlerin dışında Taoizm hakkında zikre değer eserlerden bazıları ise şunlardır: Werner Eichhorn, **Die Religionen Chinas** (Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1973) adlı kitabında genel olarak Çinin eski ve yeni dinlerinden geniş şekilde bahsetmektedir. Bu dinlerden biri olan Taoizm de burada incelenmektedir.

¹⁴ Geniş bilgi için bkz. M. Şemseddin, Tarih-i Edyan, 279-280.

Gustav Mensching'in **Algemeine Religionsgeschichte'** sinde çin dinleri ve Taoizm hakkında önemli bilgiler verilmektedir.

Ülkemizde bu konuda yazılmış eserlerin başında Ahmed Mithat Efendi'nin **Tarih-i Edyan'** ı gelmektedir. Burada, gerek Çin'in kadim dinleri, gerekse Taoizm hakkında seviyeli bilgiler verilmektedir. 231-257. sayfalar arasında Taoizm'in kutsal kitabı Tao Te King, inanç esasları vs. hakkında geniş bilgi verilmektedir. M. Şemseddin Günaltay'ın- **Tarih-i Edyan'** ında da yine bu din hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Burada, 279-300. sayfalarda Lao Tzu'nun hayatı, prensipleri ve kutsal kitabı Tao Te King hakkında geniş bilgi bulunmaktadır.

Bunların dışında Annemarie Schimmel'in, **Dinler Tarihine Giriş** adlı eserinin 17- 22. sayfalarında bu din hakkında tanıtıcı bilgiler verilmektedir.

Tercüme sayesinde dilimize kazandırılan Bedia Dikel'in Fransızca'dan çevirdiği **Sırların Sırrı 'Tao' Çin Tasavvufu (İstanbul, Mayataş Matbaacılık ve Neşriyat AŞ., 1972)** adlı eseri de zikretme gereği duyuyoruz. Bu eserin başlangıcında kısaca Lao Tzu tanıtılıyor. Sonra da her konuda Tao Teking'den çokça pasajlar verilerek konulara aydınlık kazandırılıyor. Bu eser in özelliği, Tao Te King'in konuyla ilgili olan büyük bir bölümünü zikrediyor olmasıdır. Ayrıca Kitabın sonunda Lao Tzu ve Konfüçyüs karşılaştırılıyor.

2) Konfüçyanizm

Bu dinin kurucusu ise Konfüçyüs'dür. Konfüçyüs'ün kutsal kitaplarını oluşturan iki kolleksiyon vardır. Bunlar "Wou-King" (Beş klasik) ve "Se chou" (Dört kitap) tır. Bununla ilgili olarak J.K. Shryock, **The Origin and Devalopment of the State Cult of Confucius (New York, Century,1932)** adıyla bir eser yazmıştır. Bu kitapta

Konfüçyanist ritüelleri üzerinde durulmaktadır. Bu konuyla ilgili kaynak eserlerin başında yer alması dünyaca kabul edilmektedir.

Bunun dışında kaleme alınmış eserlerden çoğu yeni Konfüçyanizmle ilgilidir. Carsun Chang, **The Developmert of Neo Konfucian Thought** (New York, Twelne Publishers, 1957); Wang Yang-ming, **İdealist Philosopher of 16th Cehtury** (New York, St. John's Univ. Press, 1962); L.V.L. Cady, **The Philosophy of Lu Hsiangshan, 2 vols.** (New York, Union Theolical Seminary, 1939), De Bary'nin, edisyonunu yaptığı **Sources of Chinese Tradition** (New York, Colombia Univ. Press, 1960) adlı eser de zikre değer kaynaklardandır.

Bunların dışında yukarıda Taoizm hakkında zikrettiğimiz kaynakların hemen hemen hepsinin Konfüçyanizm'i de ihtiva ettiğini belirtmek istiyoruz. Bu din hakkında yazılan makalelerden bazıları da şunlardır: Dr. Muhandere Özerdim, "**Konfüçyanizm ve Batı Demokrasisi**" A.Ü.D.T.C.F.D., s. 395-430, 1953 ; Doç. Dr. Muhandere Nabi "**Çin Dininin Menşei Meselesi ve Dinî İnançlar**" , **Belleten**, 26(101), s.79-119, 1962.

D. Japon Dini

Biz burada özellikle Japon dinleri yerine, Japon Dini diye başlık attık. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi maksadımız bir ülkedeki bütün dinlerden ziyade, o ülkede doğmuş olan ve oraya ait olan din veya dinleri ele almaktır. Bu cümleden olarak biz burada daha çok Japonya'ya malolmuş olan Şintoizm'i ele alacağız. Japon diniyle ilgili kaynak çalışmaları şu şekilde sıralamak mümkündür:

James Hasting'in edisyonununu yaptığı, **"Encyclopedia of Religion and Ethics** (New York, Charles Scriner's Sons, 1908-26); H. Gunkel ve L. Zschanack'in edisyonunu yaptıkları **Die Religion in Geschichte und Gegenwart** (Tübingen, J.C.B. Mohr, 1927-31) eseri; Franz König'in **Religionswissenschaftliches Wörterbuch** (Freiburg,

Herder, 1956) eseri ve Ryusako Tsunoda başkanlığında bir heyet tarafından yazılmış olan **Sources of Japanase Tradition (New York, Colombia Univ. Press, 1958)** adlı eserleri akla gelen ilk kaynaklardır. Bu eserler Japon dini üzerinde çalışacaklara büyük rehberlik yapacaktır. Özellikle de Şintoizm hakkında bu eserlerde tatminkar bilgiler verilmektedir.

Jean Herbert'in **Bibliyographie du Shinto et des sectes shintoistes (Leiden, E.J.Brill, 1968)** isimli eseri ve Genchi Kato'nun, **A Bibliography of Shinto in Western Languages from the Oldest till 1952 (Tokyo, 1953)** adlı eseri de yukardakilerden farklı olarak sadece Şintoizm'e tahsis edilmiştir. Bunlar da bu sahadaki tanıtıma gerek görülen eserlerdendir.

Kendilerini sadece Şintoizme hasretmemiş olan genel Dinler Tarihi tarzındaki eserlerden bazıları da şunlardır : Helmuth von Glasenapp, **Die Nichtchristlichen Religionen**; Friedrich Heiler, **Die Religionen der Menschheit**; Ahmet Mithat Efendi, **Tarih-i Edyan** adlı eserinde Şintoizm ve kutsal kitabına, ahiret inancına, ibadetine 261-277. sayfalarda değinmektedir. Felicien Challaye'nin **Dinler Tarihi**, adlı kitabında bu din hakkında kısa bilgiler bulunmaktadır. Ekrem Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi** adlı eserinde bu din hakkında genel hatlarıyla tanıtıcı bilgi vermektedir. G. Tümer ve A. Küçük'ün **Dinler Tarihi**'nde de Şintoizm'de Tanrı anlayışı, kutsal yazıları, ayin ve ibadetleri hakkında bir kaç sayfalık tanıtıcı bilgi verilmektedir.

Şintoizm hakkında çalışacak olanların, zikredilen bu kaynakların ışığında yollarını bulacakları şüphesizdir.

E. Yahudilik

Hiç şüphesiz ki, Yahudi literatürünün başında kutsal kitapları olan **Tanah** gelir. Yahudi kutsal kitap külliyatı ise, Tanah (yazılı dini edebiyat) ve Talmut (sözlü dini edebiyat) olmak üzere ikiye ayrılır.

Yahudilerin Tanah adını verdikleri kutsal kitaba Hristiyanlar "Eski Ahit" derler. Tanah ise üç bölümden oluşur: Tora (Tevrat), Nevim ve Ketuvim¹⁵.

Tora (Tevrat); Kanun, şariat emir, ders, rehber gibi anlamlara gelir. Yahudi kutsal kitabının birinci bölümünü oluşturan Tevrat; Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye olmak üzere beş kitaptan oluşur.

Nevim (Peygamberler); Bu bölümde peygamberlerde bahsedilmektedir. Toplam 21 kitaptır.

Ketuvim; Kitaplar, yazılar anlamına gelen Ketuvim de Yahudi kutsal kitabının üçüncü bölümünü oluşturur. Bu 13 kitaptır¹⁶.

Tanah'dan sonra Yahudi inancına göre Tanrı tarafından vahyedilmiş, bu sebeple kaynağı ilahî menşeli olan "**Mişna**" gelmektedir. Herbert Danby, **The Mishnach (Great Britain, 1933)** adıyla Mişna'yı giriş ve kısa açıklamalarla İngilizceye tercüme etmiştir. Bu, Seder denen altı bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm Zeraim; burada ziraatten bahsedilmektedir. İkinci bölüm Moed; kutsal günler ve bayramlardan bahsedilmektedir. Üçüncü bölüm Naşim (kadınlar); Burada da kadınların durumları konu edinilmektedir. Evlenme hükümleri, evlilik yeminleri, evlilikte nezir olayı, şüpheli zina, boşanma belgeleri vs. gibi kadın ve evlilikle ilgili olaylar işlenmektedir. Dördüncü bölüm Nezikim; Yaralanmalarla ilgilidir. Hukukî hükümleri ihtiva eder. Beşinci bölüm Kadişim; Bu da kurban ve takdimelerle ilgili hükümleri ihtiva etmektedir. Altıncı bölüm ise Tohorot'tur; Burada temizlik hükümlerinden bahsedilmektedir. Ayrıca zikrettiğimiz her bölüm kendi içinde bölümlere ayrılmaktadır. Bunlarla birlikte 63 bölümü vardır. İlk defa M.S. 220 yılına kadar sözlü olarak rivayet edilmiştir. Bundan sonra da kaleme alınmıştır.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Tümer, G.-Küçük, A., 120.

¹⁶ Bkz. Kitab-ı Mukaddes (Ahd-i Atik), Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1991.

Bundan sonra Mişna'nın yorumu olan **Talmud** gelmektedir. "Talmud" Amerika'da Sansina Edition tarafından yayınlanmıştır. Yaklaşık olarak 30 ciltten oluşmaktadır. Burada önce Mişna'nın metni zikrediliyor. Sonra da bu metin "**Gamera**" adı altında açıklanıyor. Talmud, konu itibarıyla de "Hakka" ve "Hakkada" olmak üzere ikiye ayrılıyor. Bunlardan ilki hükümlerden, ikincisi ise kıssalardan bahsetmektedir.

Bunlardan sonra Haggada'nın özel bir literatür şeklini oluşturan ve Talmud'un yanında Yahudi kutsal kitap literatüründe baş sıraları alan "**Midraş**" gelmektedir. "**Midraş Rabbah**" notlar ve kelime açıklamalarıyla birlikte H. Freedman ve Monrice Simon'un editörlüğünde 10 cilt halinde Sancino Press tarafından Londra'da yayınlanmıştır. Bu kitabın üç basımı yapılmıştır. İlki 1939, ikincisi 1951, üçüncüsü 1961 yılındadır. Bu eserin 1. ve 2. cildinde "**Tekvin**", 3. cildinde "**Çıkış**", 4.ve 5. cildinde "**Sayılar**", 6. cildinde "**Levilliler**", 7. cildinde "**Tesniye**", 8. cildinde "**Rud Kitabı**", 9. cildinde "**Ester**" ve "**Neşideler Neşidesi**", 10. cildinde ise index yer almaktadır.

Yahudi kutsal kitaplarından biri de "**Zohar**" dır. Bu, Herry Sperling ve Maurice Simon tarafından tercüme edilerek "**The Zohar**" adıyla aslı üç cilt olup beş cilt halinde Sancino Press tarafından 1984'de Londra'da basılmıştır. Zohar, Tevrat'ın mistik yorumudur.

Bundan sonra zikre değer bir diğer kutsal kitap ise "**Kabala**" dır. Kabala; Tevrat'ın gizli anlamlarını açıklayan mistik yorumlarına genel olarak verilen isimdir. Kabala (Kabbalah)'a Talmud ve Mişna'nın başlangıcı olarak bakılmaktadır. Kelime olarak "gelenek" anlamına gelen "**Kabbalah**"; anlamak, almak, kavramak manalarına geldiği gibi ilham edilmiş, ihata edilmiş bilgi veya geleneksel bilgi anlamlarına da gelmektedir. "**Kabbalah**", "**Hokmah Nişrah**" (Gizli bilgi, hikmet) olarak da adlandırılmaktadır.

Bunlardan sonra Eski Ahit'in tefsiri niteliğinde olan **The Jerome Biblical Commentary (Vollume I, The Olt Testament, Vol. II, The New Testament and Tobical Articles)** edited. by. **R.E. Braun, SS.; Joseph A. Fitzmeyr, S.J. A.B.D., New Jersey, 1968**, adlı eser gelmektedir. Burada birinci ciltte Eski Ahit'in bölümleri sistematik bir biçimde kısa kısa yorumlanıp, açıklanmaktadır. Yine burada Yahudilerin ibadetleri, sosyal ve itikadi yönleri de ele alınmaktadır.

Sadece Yahudilik hakkında yazılmış olan önemli ansiklopediler ve genel tarzda kaleme alınmış olan ansiklopedilerden bazıları da şunlardır: **The Jewish Encyclopaedia (12 Vols.) (New York, London, 1906-1907)**. Bu ansiklopedi Yahudilik hakkında kalıcı ve ciddi konular için yararlı bir başvuru kaynağıdır. Kendinden sonra yazılanlara göre daha önemli olduğu görülmektedir.

The Universal Jewish Encyclopaedia, Universal Jewish Encyclopaedia Co., INC., (Copyright, V. 10, 1948) bu on ciltlik ansiklopedi de bu konudaki önemli kaynaklardandır. Çünkü Yahudilik hakkında çok geniş bilgiler içermektedir.

Encyclopaedia Judaica, V. 16, (Kudüs 1971-1972) bu ansiklopedi de kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Konulara daha güncel yaklaşmayı amaçladığı görülmektedir.

Genel tarzdaki ansiklopedilerden bazıları da şunlardır: Mircea Eliade'in, **The Encyclopaedia of Religion, (New York, Macmillan Puplishing, Vol. 16 1987)** adlı eseridir. Bu eserin son cildi indeksi ihtiva etmektedir. Burada diğer bütün dinler gibi Yahudilik hakkında da detaylı ve seviyeli bilgiler verilmektedir.

Encyclopaedia Religion and Ethichs, V. 13, (New York, Charles CH Ripner's Sons, 1951) bu eserin 13. cildi indexe ayrılmıştır. Diğer 12 cildin de bu konuda faydalı bilgiler bulunmaktadır.

Bunlardan başka **Encyclopaedia Americana V. 25, (New York, 1957); Encyclopaedia Britanica, A New Survey of Universal Knowletge,**

1968 bu eser ilk olarak 1953'de Londra'da basılmıştır. **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, (İstanbul, Gelişim Yayınları 1976); **Büyük Dinler ve Mezhepler Ansiklopedisi**, (İstanbul 1973) ve E. Royston Pike'nın **Encyclopaedia of Religion and Religions** (New York, The Meridital Library, 1958) adlı ansiklopedileri zikredebiliriz.

Yahudiliği genel hatlarıyla ele alan eserlerden bazıları da şunlardır: W.O.E. Oesterley ve Theodore H. Robinson'un yazdıkları **Hebrew Religion** (New York, Macmillan Company, 1930) isimli eser orijinal bir kaynaktır. Konular detaylıca ele alınmakta ve Apokrif kitaplardan Kanonik kitaplara varıncaya kadar geniş hacimli bilgi verilmektedir.

Ringren Helmer, **İsrailitische Religion** (Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1963) adlı eserinde İsrailoğulları ve dinlerinden derinlemesine bahsetmektedir. Üç bölümden oluşan bu eserin ilk bölümü Davud öncesi çağları konu edinmektedir. Burada ilk ataların dininden, İsrail dininin başlangıcı ve Musa'dan, hakimler döneminden, Yahudi Tanrı tasavvurundan, kültlerinden haber verilmektedir. İkinci bölüm ise krallar dönemini konu edinmiştir. Burada genel hatlarıyla, Allah'dan, onun görünme biçimlerinden, Yahve ve Tanrılardan, melek ve ruhlardan, kült memuriyetlerinden, ölü hakkındaki inançlardan vs. bahsetmektedir. Üçüncü bölüm ise sürgün ve sürgünden sonraki dönemleri konu edinmiştir.

Julius A. Bewer'in, **The Literature of the Old Testament** (New York, Colombia Univ. Press, 12nd. ed., 1952) eseri Yahudilik için önemli kaynaklardandır. Bu kitabın ilk baskısı 1922'de yapılmıştır. Bu kitapta Eski Ahit tam olarak tahlil edilmektedir.

Moshe Sevilla-Sharon'un **İsrail Ulusunun Tarihi** (Kudüs, 1981) adlı kitabı da İsrail oğulları hakkındaki önemli kaynaklardandır. Bu eserin özelliği, konusunu M.Ö. 2000'li yıllardan alarak günümüze kadar getirmesidir. Burada Talmud'un yazılması hakkında da bilgi verilmektedir.

Zaferü'l-İslam Han, **el-Talmud (Beyrut, Daru'n-Nafais, 1989)** adlı eserinde Talmud hakkında geniş bilgi vermektedir. Ayrıca burada Babil ve Filistin Talmudlarının karşılaştırmasını yapmakta ve Mişna'dan da bahsetmektedir. Yine onun **Yahudilikte Talmud'un Mevkii ve Prensipleri, çev. Mehmet Aydın (İstanbul, İhya Yayınları, 1981)** adlı küçük boy eseri de Türk okuyucusuna aydınlatıcı bilgiler vermektedir.

Yahudilik hakkında dilimizde yazılmış en önemli eserlerden birisi Yaşar Kutluay'ın **İslam ve Yahudi Meshepleri (Ankara, A.Üİ.F.Yayınları, 1964)** isimli kitabıdır. Bunun ikinci bölümü Yahudiliğe ayrılmıştır. Burada Yahudi mezhepleri geniş bir şekilde incelenmektedir. İlmi seviyesi yüksek, faydalı bir eser görünümündedir.

Değerli bir eser de Hikmet Tanyu tarafından kaleme alınmıştır. **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler, c.I-II (Ankara, Bilge Yayınevi, 2. Baskı, 1979)**. Bu kitabın ilk cildi iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Filistin'in tarihçesi, İsrail, İbrani ve Yahudi kelimelerininin anlamları üzerinde detaylıca durulmaktadır. İkinci bölümde ise Yahudi tarihi ve diniyle ilgili olaylar, düşüncüler vb. nin zaman bilgisi üzerinde durulmaktadır. Burada Yahudiliğin kutsal kitapları, Yahova ve on emir, Yahudi dini ve inançları hakkında özetleme, Karaim Yahudileri ve bir çok konu üzerinde durulmaktadır. İkinci cildinde ise daha ziyade günümüz Yahudilerinin çeşitli yönleri incelenmektedir. Bu kitabın büyük bir gayret ve çalışma ürünü olduğu görülmektedir.

Hayrullah Örs'ün **Musa ve Yahudilik (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1966)** isimli kitabında da Eski Ahit, İsrailoğulları, Hz. Musa, İsrailoğullarının Tarih çağı, Nebiler, ortaçağda Yahudilik, ibadet, Sinagog, Mesih gibi konularda bilgiler bulunmaktadır.

Genel Dinler Tarihi tarzında kaleme alınan eserlerin hemen hemen hepsinde Yahudilik hakkında bilgi verilmektedir. Bu bakımdan

daha önce zikri geçen bütün Dinler Tarihi kitaplarını burada yeniden zikretmeye gerek görmüyoruz.

Elbette ki, Yahudilik hakkında zikredilecek kaynaklar bunlarla sınırlandırılmaz. Çünkü bu konuda pek çok eser yazılmıştır. Biz bunlardan literatür açısından önemli sayılabilecek olanlardan sadece ulaşabildiğimiz kaynakları tanıtmakla yetiniyoruz.

F. Hristiyanlık

Hristiyan dinî literatürünün başında hiç şüphesiz İncil gelmektedir. Bunlar da, Hristiyanların kanonik olarak kabul ettikleri Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncilleridir. Birtakım ayrılıklar olmasına rağmen ilk üç İncil arasında benzerlik bulunduğundan bunlara Sinoptik İnciller denir. Bu İncillerin 60-70 yılları civarında yazıldığı düşünülmektedir. Dördüncü İncil Yuhanna ise 100 yılı civarında yazılmıştır ve ilk üç İncil'in yorumlarını da ihtiva eder¹⁷. Böylece Yeni Ahit; dört İncil, Rasüllerin İşleri ve 22 risale olmak üzere 27 kısımdan meydana gelmiş bir mecmuadır¹⁸.

Yeni Ahit'ten sonra Hristiyan literatürü için zikre değer olan kaynak tefsiridir. **The Jorome Biblical Commentary, (Vol. II, The New Testament and Topical Articles) edited by R.E. Braun, SS.; Joseph A. Fitzmyer, S.J, A.B.D. (New Jersey, 1968).** Bu eserin ikinci cildi Yeni Ahit'e aittir. O, burada yorumlanmaktadır.

Hristiyanlıkla ilgili kaynakların başında Hans Joachim Schoeps'in **Theologie und Geschichte des Judenchristentums (Tübingen, J.C. Mohr, 1949)** adlı eseri gelmektedir. Almanların büyük Dinler Tarihçilerinden olan Schoeps'in bu kitabı beş ayrı bölüm ve babdan oluşmaktadır. İlk bölümde Yahudi hristiyanlar ve onlarla ilgili kaynaklardan, ikinci bölümde Ebiyonit Hristiyanlığından,

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. Tümer, G.-Küçük, A., 152-154.

¹⁸ Bkz. Kitab-ı Mukaddes, Ahd-i Cedid.

Üçüncü bölümde Ebiyonitlerin kanun muhtevalarından, dördüncü bölümde Ebiyonit kült birliği ve onların Dinler Tarihi muhtevalarından, beşinci bölümde ise Yahudi hristiyanların tarihi ve onların tarihi dini düzeni gibi konulardan bantsedilmektedir. Mevzuların ciddi bir ilmi anlayış açısından incelenmiş olduğu gözlemlenmektedir. Beş babın ilkinde ise Yakup mektuplarının kolleksiyonu, ikincisinde Symachus Tefsirinde Ebiyonit ismi, üçüncüsünde Symachus'da Filistin'in tasviri, dördüncüde Symachus tefsirinin kalıntısı, beşinci babda ise havarilik problemi gibi konular incelenmektedir. Bu kitap, ilk Hristiyanlar üzerine yazılan en hacimli ve muhtevalı eserdir.

Julius Wellhausen'in **Geschichte der Christlichen Religion, (Leipzig, Teubner, 1909)** adlı kitabı Hristiyanlık tarihi hakkında yazılmış olan değerli bir kaynaktır.

Andrew Murran'ın, **Der Geist Jesu Christi (Basel, Verlag von C.S. Spittler, 1891)** isimli eseri de Hristiyanlık için önemli kaynaklardan biridir. Toplam 31 bölümden oluşan bu eserde kutsallık, İsa'nın kutsallığı, Tanrı'nın kutsallığı, Vaftizin kutsallığı, kutsal ruh ve misyon, ibadetin ruhu vb. gibi konular işlenmektedir.

Hz. İsa'nın kritik edildiği bir eser de William Wrede tarafından kaleme alınmıştır. **Das Mesiasgeheimnis (Göttingen, Vanderhoeck Ruprecht, 4. ed., 1969)**. Üç bölümden oluşan bu kitabın ilk bölümünde Markos, ikincide Matta, Luka ve Yuhanna İncillerindeki İsa incelenirken, üçüncü bölümde ise kutsalın izahı üzerinde durulmaktadır. İncillerdeki İsa, Hristiyan anlayışına göre kritik edilmektedir.

Kilise Tarihi tarzında kaleme alınan çalışmalardan biri Ekkehard Mühlenberg'in **Epochen der Kirchengeschichte, 2. überarbeitete Auflage, (Heidelberg, Quelle und Meyer Verlag, 1991)** isimli eseridir. Bu kitap, kilise tarihini başlangıçtan günümüze kadar

getirmekte ve Hristiyan dünyası'nda doğan bütün dini akımları ve bu hareketlerin öncüleri hakkında geniş bilgi vermektedir.

Hristiyanlıktaki Mesih inancı üzerine yapılmış olan bir çalışma da H. Langerberg'in, **Die Vier Evangelien in prophetischer Schau (Verlag Ernst Franz Metzinger Württ)** adlı kitabıdır. Bu kitap Hristiyan mesih inancını genel hatlarıyla tanıtmaya bakımdan zikre değer görülmüştür.

Hristiyanlığın iki büyük mezhebi olan Katoliklik ve Protestanlığın anlatıldığı ve bu konuda önemli kaynak eserlerden biri olan **Katholizismus und Protestantismus (Trier, 1894)**, L. von Kammerstein tarafından kaleme alınmıştır. 481 sayfadan oluşan bu kitapta bu iki mezhep hakkında doyurucu bilgiler bulunmaktadır.

Hristiyan dininin esasları P. Luigi İannito tarafından işlenmiştir. **Hristiyan Dininin Esasları (İstanbul, 1982)**. Bu kitap üç bölüm ve iki ekten oluşmaktadır. Birinci bölümde genel olarak Eski Ahit'in kısa bir tarihçesi verilmektedir. İkinci bölümde İsa Mesih'in hayatı ve kilisenin başlangıcından bahsedilirken, üçüncü bölümde de Hristiyan hayatının kaynakları ele alınmaktadır. Birinci ekte iyilik yapma yolları işlenirken, ikinci ekte de Türkiye'deki Hristiyan cemaatlerin bahsedilmektedir.

Suat Yıldırım'ın **Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık (Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 1988)** ismiyle yazdığı kitap, özellikle Türk okuyuculara Hristiyanlığı sade bir dille anlatmaktadır.

İsa'nın tebliği ve Allah'ın oğlu oluşu üzerine Rudolf Otto, **Reich Gottes und Menschensohn (München, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 3. Auflage, 1954)** adıyla Dinler Tarihi denemesi olarak bu kitabı yazmıştır. Bu kitabın ilk bölümünde İsa'nın vaazlarındaki Tanrı gücü, ikinci bölümde Tanrı hükümlerliği ve insanoglu, üçüncü bölümde bu güce iştirak edebilmek için İsa'nın genç fakirlerle akşam yemeği, dördüncü bölümde Tanrı gücü ve

karizma, son bölümde ise ilave vardır. Hristiyanlıktaki İsa tasavvurunu çok iyi bir şekilde ortaya koyması bakımından bu eser literatür için önem taşımaktadır.

Otto Betz'in, **Der Paraklet (Leiden/Köln, E.J. Brill, 1963)** i de ilk dönem Hristiyanlarından Yuhanna'ya, Yuhanna İncilindeki peygamberler ve hizmetlerine, Kumran geleneklerine ve yeni bulunan gnostik metinlerdeki peygamberlere yer vermektedir. Bunun ilgi çekici bir eser olduğunu söylemeliyiz.

Bunlara mukabil Muhammed Ataürrahim'in **Bir İslam Peygamberi Hz. İsa, çev. Kürşat Demirci (İstanbul, İnsan Yayınları, 1985)** isimli kitabı Hz. İsa'nın iddia edilen aksine tevhit dini üzerine olduğunu, müteakip tevhitçilerin de onun doğrultusunda hareket ettiklerini savunmaktadır.

Kilise tarihiyle ilgili olarak yazılan eserlerden bazıları da şunlardır: Prof. Martin Schmidt, **Ursprung, Gehalt und Reichweite der Kirchen Geschichte nach Evangelischem Versteandnis (Mainz, Johannes Gutenberg Buchhandlung, 1963)**. E. Mühlenberg'in, **Epochen der Kirche, 2. überarbeitete auflage, (Wiesbaden, 1991)** adlı kitabı, bütün kilise tarihini ihtiva eden hacimli ve önemli bir eser görünümündedir. Gerhard Blail, **Meine Evangelische Kirche (Stuttgart, Quel Verlag, 5. Auflage, 1983)**. Bu eserlerin ikisi de özellikle kilisenin tarihi gelişiminden hareket etmektedir. Her iki eserde de bu konuyla ilgili geniş bilgiler vardır. İkinci kitap, herkesin anlayabileceği bir dille yazılmış olup, dili akıcı ve sadedir.

Hristiyanlığın tarihi gelişiminde en önemli rolü oynayan konsillerle ilgili olarak Francis Drovnik, **Konsiller Tarihi, İznik'ten İkinci Vatikan'a, Fransızca'ya çev. Soeur Jean-Morie O.P., Fransızca'dan Türkçe'ye çev. Prof. Mehmet Aydın (Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990)** adıyla bir eser yazmıştır. Hristiyanlık için önemi büyük olan konsillerin Türk okuyucusuna kazandırılması hiç

şüphesiz önemlidir. Bu sahada yardımcı bir kaynak olduğu kanaatindeyiz.

İslamla Hristiyanlığı karşılaştırmalı olarak ele almış olan eserlerden bazıları da şunlardır: Muhammed İzzet et-Tahavi, **en-Nasraniyetü ve'l-İslam (Kahire, 1406/1986)** altı bölüm olarak yazdığı bu kitabın ilk bölümünde Hristiyan inanç ve ibadetleri, ikinci bölümde Hristiyan inancının dayanakları, üçüncü bölümde, ruhban sınıfının tahrisleri ve kilisenin hileleri, dördüncü bölümde mesih inancı, beşincide Havari Pavlus ve son bölümde Hristiyan ve İslam Devleti incelenmektedir. Karşılaştırmaların seviyeli yapılması kadar kitabın dili ve uslubu da seviyelidir.

Bu tarzda kaleme alınmış bir eser de Muhammed Ebu Zehre'nin **Hristiyanlık Üzerine Konferanslar, çev. Akif Nuri (İstanbul, Fikir Yayınları, 1978)** adlı kitabıdır. On bölümden oluşan bu eser yüksek bir zeka ürünüdür. Hristiyanlığın eksik taraflarını çok iyi ortaya koymaktadır.

Mehmet Aydın'ın **Müslümanların Hristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları (Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1989)** kitabı iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Müslümanların Hristiyanlığı karşı yazdığı reddiyelere sistematik bir şekilde bakılırken, ikinci bölümde ise İslâmî reddiyelerin tartışma konuları ele alınmaktadır.

Genel Dinler Tarihi tarzında yazılmış olan ve yukarılarda defalarca zikri geçen eserlerde de Hristiyanlık hakkında geniş bilgiler bulmak mümkündür. Daha önce de belirttiğimiz gibi be eserleri yeniden zikretmeyi lüzumlu görmüyoruz.

Bu din hakkında yazılan makalelerden bazıları ise şöyledir: Emin Çavlı, **"İsa-Hristiyanlığın Doğuşu" Siyaset (İstanbul, 1952), s.16-17**; İbnü'ttayyar Semahaddin Cem, **"Meryem Ana ve Nasıralı İsa", Türk Düşüncesi, (İstanbul, 1956), s.70-77**; Güven Arsebük,

"Hıristiyanlıkta Reform ve Luter", **Türk Düşüncesi**, (İstanbul, 1959), s. 12-14; C. Engin, "Barnaba İncili", **Türk Mason Dergisi**, (İstanbul, 1957), s. 1328-1330 adlı makeleler bu konuda yazılanlardan sadece birkaçıdır.

G. İslâm

İslâm dinî literatürünün temel kaynağı hiç şüphesiz Kur'an-ı Kerim'dir. Kutsal kitabının aslını bozmadan günümüze kadar getiren tek din İslâm'dır. Kur'an'dan sonra İslâm'ın diğer kaynağı hadis ve tefsirlerdir.

İslâm'ın kutsal kitabı Kur'an'dan sonraki temel kaynak olan Peygamber efendimizin sahih hadislerini ihtiva eden ve bu konuda şöhret bulmuş olan makbul hadis kitaplarından bazıları şunlardır: Buhari, **el-camiu's-Sahih**, I-VII (İstanbul, Mektebetü'l-İslamiyye) ; Zeynü'd-Din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Lâtifi'z-Zebîdî, **Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi**, I-XIII, çev. Kâmil Miras, (Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Baskı, 1982) ; Ahmed b. Hanbel'in 700'den fazla sahabiden nakledilen 30.000'i aşkın 40.000'e yakın hadis ihtiva eden **Müsned**, I-VI (Beyrut, 1398/1978) 'i kendisinin baş eseri olduğu kadar, Müsned türünün de en meşhurdur. et-Tayâlisî, **Müsned** (Haydanabad, Dairetu'l-Maarif, 1321) adlı eseri toplam 2767 hadisi ihtiva etmektedir. İmam Malik'in **el-Muvatta'sı** modern ve Concordance'a uygun olarak Muhammed Fuat Abdülbaki'nin edisyonu ile iki cilt halinde basılmıştır. Bu baskıdan yapılan ofset neşirler piyasada bulunmaktadır. Muvatta 1720 rivayeti içermektedir. İmam Müslim'in, **el-Müsnedu's-Sahih**, "**Sahih-i Müslim**" diye şöhret bulmuş olan bu eseri Kütüb-ü Sitte'nin ikinci kitabıdır. O, bu eserini 300.000 hadis içinden seçerek meydana getirmiştir. et-Tirmizî'nin **el-Câmi'u's-sahih**'i 46 babı ihtiva

etmektedir. Ebû Davûd'un **Sünen**'i ise Concordance'a göre 40 kitap ve 1889 babdan oluşmaktadır. Müellifin kendi ifadesiyle toplam 4800 hadisi ihtiva etmektedir¹⁹.

İslâmî literatürün çok kıymetli bir diğer kaynağı olarak tefsirlerden bahsedilebilir. Bunlardan bazıları ise şunlardır: M. Hamdi Yazır'ın **Hak Dini Kur'an Dili**, I-X, (İstanbul, Eser Neşriyat ve dağıtım) adlı eseri, dili günümüze göre ağır olmakla birlikte konulara yaklaşımı seviyeli ve izahları aydınlatıcıdır. Seyyid Kutub'un **Fizilâli'l-Kur'an**, çev. M. Emin Saraç/İ. Hakkı Şengüler/Bekir Kırılığa (İstanbul, Hikmet Yayınları) 'nın dili çok sade ve akıcıdır. Her seviyede kişinin anlayacağı tarzda kaleme alınmıştır. İbn Kesir'in, **Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri**, çev. Bekir Kırılığa/ Bedreddin Çetiner, I-XV (İstanbul, Çağrı Yayınları, 1984) isimli eseri de bu konudaki kıymetli kaynaklardan biridir. el-Kurtubî'nin **el-Camiu li -Ahkâmil-Kur'an**, I-X, (Beyrut, 1376/1957) isimli tefsiri de ilmi çalışmalar için önemli başvuru kaynaklarından biridir.

Bunlardan sonra İslâm diniyle ilgili kaynakların başında ilk dönemlerde yazılmış olan siyer kitapları gelmektedir. Bunların en önemlileri şunlardır: eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, nşr. Muhammed Seyyid Kilânî, I-II (Beyrut, Darü Sa'b, 1406/1986); İbn Hişâm, **es-Siretü'n-Nebeviye**, nşr. Mustafa es-Seka/İbrahim el-Ebyarî/Abdül-Hafız Şelîbî, I-II (Mısır, 1375/1955), çev. Hasan Ege, I-IV, (İstanbul, Kahraman Yayınları, 1985); el-Mes'ûdî, **Murucü'z-Zehab ve Maâdini'l-Cevher**, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, I-IV (Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1961); el-Yakubî, **Tarih** (Beyrut, 1379/1960); et-Taberî, Ebu Câfer Muhammed b. Cerir, **Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülük**, I-XIII (Beyrut, Darü'l-Fikr, 1987); İbn Kesir, **es-siretü'n-Nebeviyye**, nşr. Mustkafa Abdulvahid, I-IV (Beyrut); ve **el-Bidaye ve'n-Nihaye**, I-XIV (Beyrut, 1971); İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih** (Beyrut,

¹⁹ Bu hadis kitapları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Dr. İsmail L.; Hadis Edebiyatı, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985.

1385/ 1965); Tâhirü'l-Mevlevî, **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, nşr. Abdullah Işıklar (İstanbul, Bilmen Basımevi, 2. Baskı, 1963); Mevlana Şibli, **Asrı Saadet**, çev. Ömer Rıza Doğrul, nşr. Osman Zeki Molla Mehmedoğlu, I-V (İstanbul, Eser Matbaası, 1977).

Bunlardan başka İslam Tarihi tarzında yazılmış olanlar vardır. Bunlardan bazıları da şunlardır: Ali İbrahim Hasan, **et-Tarihü'l-İslami'l-Amm** (Kahire, Mektebetü'n Nehdetil-Mısriyye, 1971); M. Asım Köksal, **İslam Tarihi** (İstanbul, İrfan Yayınları, 1973); Philip K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, çev. Salih Tuğ, I-IV (İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1980); Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, çev. İsmail Yiğit/Sadreddin Gümüş, I-IV (İstanbul, Kayıhan Yayınları, 2. baskı, 1984); Kenan Seyidoğlu'nun editörlüğünde kaleme alınmış olan **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, I-XIV (İstanbul, Çağ Yayınları, 1968); Muinuddin Ahmed Nedvi/ Said Sah b. Ansari, **Büyük İslam Tarihi**, çev. Ali Çengelli, edisyon Eşref Edip (İstanbul, Fatih Gençlik Vakfı Matbaa İşletmesi, 1985); Ahmed Emin, **Fecrü'l-İslam**, çev. Ahmed Serdaroğlu (Anmara, Kılıç Kitabevi, 1976).

Daha önce bahsi geçen Dinler Tarihi eserlerinin çoğunda İslamla ilgili önemli bilgiler verildiğini de belirtelim.

Bunların dışında zikre değer bir diğer kaynak ise ansiklopedilerdir. Bunlardan **İslam Ansiklopedisi**, C. XIII (İstanbul, M.E.B. Yayınları, 1974) aslında batılılarca yazılmış olup, sonradan Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu ansiklopedide bir çok hata ve kasti olarak yapılan yanlışlıklara rastlanmaktadır. Bunun diddi bir şekilde yeniden ele alınarak tercüme edilmesi gerektiğine inanıyoruz.

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yapılan **İslam Ansiklopedisi** 'nin şimdiye kadar 12 cildi çıkmış olup, yaklaşık otuz cilt olarak tasarlanmaktadır. Avrupada hazırlanana nazaran konulara şimdiden daha ciddi bir şekilde ağırlık verdiği görülmektedir. Bu değerli

kaynağın kısa zamanda bitirilerek ilim dünyasına kazandırılmasını arzuluyoruz.

Bir diğeri ise, **Dinler Tarihi Ansiklopedisi, C. 3, (İstanbul, Gelişim Yayınları)**' dir. Bu eserin ilk cildi İslâm'a tahsis edilmiştir. Burada Hz. Muhammed'in hayatı, İslamı yayışı, dört halife dönemi, mezhepler, tarikatlar, İslam felsefesi ve sanatı incelenmektedir.

Gerek ülkemizde gerekse diğer müslüman ülkelerde İslâm dîniyle ilgili pek çok eser yazılmıştır. Bunların hepsinin burada zikredilmesi mümkün değildir. Zira burada öncelikle Dinler Tarihi literatürü açısından birinci derecede önemli olanlar tanıtılmaktadır. Zaten dinlerle ilgili olan bütün eserlerin çoğunu zikretmenin uzun bir çalışma ve zamana ihtiyaç göstereceği bir realitedir. Bu bakımdan biz burada bu kadarını zikretmekle yetiniyoruz.

İslâm ile ilgili önemli makalelerden bazıları da şunlardır: A. Fuat Başgil, "**İslam Nurundan Doğan Kültür Medîniyeti**" **Sebilürreşad (İstanbul, 1952), s. 365-367**; H. M. Lütfullah Baydoğan, "**H. Muhammed'in Hayatı Kutsiyeleri**" **Müslüman Sesi (İzmir, 1952), s. 10-11**; Prof. Hilmi Ziya Ülken, "**İslam Medeniyeti ve Dünya**" **Yeni Sabah İstanbul, 1952), s. 2**; Yaşar Kutluay "**H. H. R. Gibb: Muhammedilik Tarihine Bir Bakış**" **A.Ü.İ.F.D., C.2, s. 95-97, 1955**; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "**Kur'an Nasıl Bir Gerçektir**" **Türk Düşüncesi, (İstanbul, 1955), s. 323-330**; Prof. Muhammed Tancî, "**İslamiyet**", **çev. İzzet Hasan, İslam, (Ankara, 1956), s.22.**

İslam hakkında yazılmış olan makalelerden biz burada çok azını zikrettik. Bütün yazıları tanıtma imkanımızın olmadığını yukarıda belirtmiştik. Ancak genel olarak dinleri değil de tek bir dîni konu alan literatür çalışması olsa, o takdirde mevcut kaynakların çoğunun ortaya konmasının gerekliliği doğardı. Açık sözlülükle ifade etmek gerekirse bizim çalışmamız ancak bu kadarına imkan vermiştir.